

14.5
3-29

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMINI
RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

*T. S. Usmonxo'jayev, M. M. Rahimov,
A. N. Abdiyev*

O'ZBEK XALQ HARAKATLI O'YINLARI

*Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv
qo'llanma*

3

TERMIZ MUHANDISLIK-
TEKNOLOGIYA INSTITUTI
AXBOROT-RESURS MARKAZI
INV. № 12893
"13" 09 20 20 yil

ISLOM KARIMOV NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
TEXNIKA UNIVERSITETI TERMIZ FILIALI
AXBOROT-RESURS MARKAZI
INV. № 10913
"25" 06 20 20 yil

TOSHKENT „O'QITUVCHI“ 2004

11349

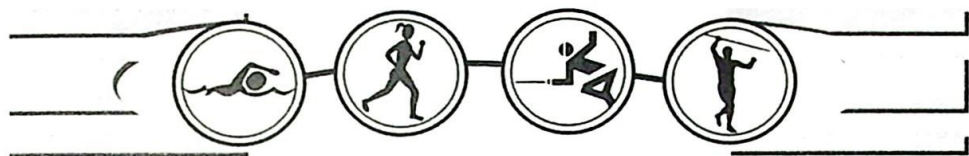
Ushbu o'quv qo'llanma xalqimizning an'anaviy qadriyatlaridan biri hisoblanmish o'zbek xalq harakatli o'yinlariga bag'ishlangan.

Unda o'yinlarning yuzaga kelish tarixiga oid qiziqarli ma'lumotlar, mashhur allomalarning xalq o'yinlari haqidagi nazariy-amaliy qarashlari va o'yinlarning kishi hayotida nechog'liq muhim ahamiyat kasb etishi to'g'risidagi fikrlari bayon qilingan.

U 43060216005 —80
353 (04) — 2004 Qat'iy buyurtma — 2004

ISBN 5—645—04179—8

© „O'qituvchi“ nashriyoti, 2004

SO'ZBOSHI

Mamlakatimiz o'z erkiga ega bo'lgandan so'ng, ijtimoiy hayotimizning turli jabhalarida, xususan, sport sohasida ham keskin o'zgarishlar sodir bo'la boshladi. Ayniqsa, yurtboshimiz sport sohasini rivojlantirishga alohida ahamiyat qaratdi.

Bu bejiz emas, albatta.

Sport — sog'lom muhitni yaratishda, yosh avlodni har tomonlama jismonan va ma'nan kamol toptirishda hal qiluvchi kuchga ega. Sababi, biz hamon taraqqiyot sari ketayotgan ekanmiz, hali yo'limizda yechilishi kerak bo'lgan ta'limiy muammolar talaygina. Masalan, shu kunlarda hayot talabi va tarbiya uslublari o'rtasida qandaydir zaiflik, bo'shliq mavjud. Binobarin, mana shu bo'shliqni to'ldirish uchun xalqimizning bebaho an'analari, noyob qadriyatlaridan hisoblanmish xalq harakatli o'yinlari, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari muhim o'rin tutadi.

Xo'sh, xalq harakatli o'yinlarining maqsadi nima? Albatta, bu o'yinlar ermak uchun o'ynalmaydi. Chunki, bu zukko xalqimizning asrlar mobaynida jamlagan ma'naviy javohirlar majmuasidir. O'zbek elining donishmandligini qarangki, har bir o'yin, avvalo, sodda, qiziqarli tuzilgan bo'lib, uning mag'ziga xalqona ohang, milliylik, mehr-oqibat, jasorat, mardlik, vatanparvarlik, fidoyilik, insoniylik kabi tuyg'ular singdirilgandir. Ta'lim va tarbiyaning bunday uyg'unligi yetuk insonni tarbiyalash uchun dasturulamal vazifasini o'taydi.

Tarixga murojaat qiladigan bo'lsak, ibtidoiy jamoa davridayoq xalq harakatli o'yinlarining dastlabki namunalari paydo bo'la boshlagan. Bu haqda keyinroq alohida to'xtalamiz.

Fidoyi xalqimiz necha yuz yillar davomida har bir o'yinni qalb qo'ri bilan yaratdi, sayqalladi va mukammallashtirdi. Saralangan o'yin turlarini kelgusi avlodlar uchun ko'z qorachig'iday asrab-avaylab keldi.

Taraqqiyotning har qanday bosqichlarida ham katta avlod vakillari kenja avlod vakillari uchun yordam qo'llarini cho'zib, imkon qadar, o'z to'plagan bilim va tajribalarini sevimli mashg'u-

lotlariga bo'lgan munosabatlarini yoshlarga ham tinmay o'rgatib, tadrijiy bog'lanishni vujudga keltirdi. Natijada, yoshlarda jismoniy tarbiyaga bo'lgan intilish kuchayib, bu hol odatiy bo'lib borgan. Agar xalq harakatli o'yinlarini sinchiklab o'rganadigan va ularning har birini ko'rib tanishadigan bo'lsak, nafaqat ko'zingiz quvnaydi, balki bu qalbingizga ma'naviy yetuklik, jismoniy barkamollik tuhfa etadi.

Demak, yoshlarni jismoniy tarbiyalash jarayonida xalq harakatli o'yinlaridan o'z o'rnida ko'proq foydalanilsa, o'yinlarning ta'sirchanligi ham oshadi. Buning mamlakatimiz va millatimizning dunyo miqyosidagi nufuzi yuksalishi uchun ahamiyati katta. Shunday qilib, xalq yaratgan harakatli o'yinlar mehnat, turmush tarzi, atrof-muhit tabiati, xalqning madaniy merosi, an'analari, urf-odatlari, umuminsoniy qadriyatlari bilan birikib, ajoyib mutanosiblikni hosil qiladi.

Yoshlarni jismoniy tarbiyalashda ayrim majburiy mashqlar o'rniga milliy xalq o'yinlari, raqslari, jismoniy mashqlari va milliy sport turlarini saralab olish, ularning hajmi, yo'nalishi va ta'sirchanligini belgilashda A.Navoiyning „Mahbub ul-qulub“, „Farhod va Shirin“, U. Xayyomning „Navro'znoma“, Ibn Sinoning „Al-Qonun“, Kaykovusning „Qobusnoma“, Mahmud Koshg'ariyning „Devon-u lug'atit turk“ asarlari ajoyib manba bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek xalq o'yinlarini o'rganish, tadqiq qilish va uni yoshlarni tarbiyalash amaliyotiga joriy qilish, o'z qadriyatlarimiz, madaniyatimiz va ma'naviy boyliklarimizning yuksaklikka ko'tarilishida asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Xalq yaratgan buyuk xazinani ehtiyot qilib saqlashimiz, milliylik bo'yog'ini asrashimiz hamda uni kelajak avlod uchun bekam-u ko'st yetkazishimiz zimmamizdagi asosiy vazifadir.

XALQ O'YINLARINING PAYDO BO'LISH TARIXI VA TARAQQIYOTI

O'zbek xalq o'yinlarining paydo bo'lish tarixi va taraqqiyotini adqiq qilishda shu kungacha saqlanib qolgan (yunon, rim, arab-ors mualliflarining qo'lyozmalari, turkiy bitiklar) qadimiy ne'morchilik obidalari va amalga oshirilgan arxeologik qazilmarning natijalari, shuningdek, xalq og'zaki ijodi namunalari (epos,oston, rivoyat, afsona, topishmoq, o'yin, raqs, musiqa va bosh-alar) g'oyat muhimdir.

O'zbek xalq madaniyatining tarkibiy qismi hisoblangan xalq smoniy madaniyati, yangi avlodni shakllantirish sog'lom turmush urzini yaratishda alohida o'rin tutadi. O'rganilgan ilmiy-uslubiy va maxsus adabiy manbalarning tasdiqlashicha, ajdodlarimizning madaniy taraqqiyoti ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va maishiy rivoj-inishi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Bu esa o'yinlarni alqimizning madaniy turmush tarzi, jismoniy madaniyati bilan yg'unlikda taraqqiy etib kelganligidan dalolat beradi.

Lekin ajdodlarimiz o'yinlarining tarixiy taraqqiyotini turli imoiy tuzum davrlaridagi madaniyati, ma'rifati, tarixiy voqealari amda an'alaridan alohida ajratib o'rganib bo'lmaydi.

Ibtidoiy odamning e'tiqod va tasavvurlari olamni bila borish va trok etish darajasi bilan bog'liq bo'lgan. Darhaqiqat, Z. Hu-ynovanning yozishicha: „O'tmishda tabiat va tabiat hodisalarining rzi bir jumboq bo'lganki, odamlar uning sirini bilmaganlar va e:cha olmaganlar, ularga u sirli bir mo'jizadek bo'lib ko'ringan. Maxs o'zini qurshab turgan tashqi obyektiv olamni taniy oshlagan bir paytda undagi narsa va hodisalarning qaysi yo'l bilan aratilishini anglash, bilish istagida narsa va hodisalarni bir-biriga lishtirish, qiyoslash va ba'zan qarama-qarshi qo'yish bilan rgana boshlangan. Ular quyosh, oy, yulduzlar harakatining, naqmoq chaqishi, ko'k guldurashi, bulut kelishi, shamol esishi, or-yomg'ir kabilarning mohiyatini to'la anglab yetmaganlar va nimistik tushunchalarga asoslanib, ularning hammasida jon bor elb tasavvur qilganlar. Chunki inson hali tabiat va uning sirlarini o'g'ri tushunib yeta olmagan, totemistik tushunchalar hukmron

bo'lgan paytda Quyosh va Oyni otalik va onalik boshlang'ich — ota va ona deb tasavvur etgan“ (*Husaynova Z. Topishmoqlar. O'zbek folklori ocherklari. Uch tomlik, 1- tom. — T, 1998. 100—101-betlar*).

O'zbek xalq dostonlarida G'iroat, Boychibor, Jiyronqush, Majnunko'k kabi ot obrazlarining nufuzli o'rin tutishi ot totemi naqadar kuchli bo'lganligidan dalolat beradi. Shunday qilib, tabiat va hayot haqida yuzaga kelgan ibtidoiy tushuncha va e'tiqodlar animistik hamda totemistik qarashlarni vujudga keltirgan.

Tarixiy manbalarga qaraganda, quyi paleolit davrida (taxminan 40—41 ming yil ilgari) Yer yuzining shimoliy qismida totemga oid „ayiq bayramlari“ ham bo'lgan. Totem—ayiqqa bag'ishlangan afsonalarda bu bayram haqida ba'zi ma'lumotlarni o'qish mumkin. „Ayiq bayrami“ ning variantlari va elementlari Sibir xalqlarining ba'zilarida XX asr boshlarida ham saqlangan va bunday bayramlarda ayiq timsolidagi kishi bosh qahramon bo'lib, u ayiqning qiliqlarini bajarib raqsga tushib yurgan. O'rta Osiyoda esa „Ayiq o'yini“ (pantomimik raqs sifatida) hozirgi davrgacha yetib kelgan. O'zbekiston hududida, shuningdek, Turkiya, Hindiston mamlakatlari hamda Kavkazorti respublikalarining ayrim shahar ko'chalarida ayiq o'ynatib yurgan odamni ko'rish mumkin. Ular odamlar gavjum joylarda kichik tomosha ko'rsatib yurishadi. Balki, bu qadimiy ayiq o'yinidan bizgacha yetib kelgan totem hayvonlar o'yinining bir ko'rinishi bo'lishi ham mumkin.

O'yinlarning tabiiy-tarixiy paydo bo'lish asosi va taraqqiyoti mehnat jarayoni bilan bog'liq. O'yinning ilk boshlang'ich ko'rinishi ibtidoiy jamiyatda sinkretik (qorishiq) san'at qismi sanalib, insonning mehnat va kundalik faoliyatini ifodalagan. Ular qo'shiq, raqs, musiqa bilan ajralmas bo'lgan. Ishlab chiqarish qurollarining takomillashuvi va tilning taraqqiyoti bilan o'yinlar fikrlash faoliyatining mustaqil turiga ajragan hamda o'z mazmuniga ko'ra boyib borgan, ularning harakatni talab qiladigan shakllari paydo bo'lgan.

O'yinlar faoliyatning mustaqil turi sifatida muayyan darajada hamma vaqt jamiyat hayot tarzini belgilagan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Ko'pgina mamlakatlarning olimlari va pedagoglari o'yinlar mohiyatini, uning kelib chiqishi, taraqqiyoti va ahamiyatini o'rganmoqdalar. Shunga ko'ra o'yinlarning mohiyati va kelib chiqishini ifodalovchi turli xil nazariyalar, fikrlar va qarashlar ham mavjud.

Ijtimoiy muhit — bu zaruriy shart, negaki undan tashqarida insonning shakllanishi va rivojlanishi mumkin emas.

Inson o'z tabiatiga ko'ra ijtimoiy mavjudod hisoblanadi, faqat jamiyatdagina u o'zining tabiatini ochib beradi.

Insonning biologik sifati bevosita ijtimoiy muhit orqali namoyon bo'ladi va jamiyatdagi munosabatlarda o'z ifodasini topadi.

Biologik zamin insonning ma'naviy rivoji uchun kerak va ayni vaqtda, zarur. Shuning uchun ham jamiyat hayotida mehnatidan tashqari insondan ko'ra katta kuchga ega, deb yuritilgan.

Bolaning o'yin faoliyati mazmunining manbayi, yuqorida qayd etilganidek, uni o'rab turgan hayot sharoiti bilan bog'liq bo'lgan. Demak, bolalar o'yinlarining tavsifi shunday, deb uqtiriladi. O'yinshilik taraqqiyoti tarixida mehnat o'yinlari katta o'rin tutgan, ammo inson hayotida o'yin, uning kelajakdagi mehnat faoliyatidan ajralib turadi.

Masalan, bola o'ynab rivojlanadi, undagi shartli reflekslar birinchi va ikkinchi signallar tizimi, doimiy ravishda organizm atrofi-muhit bilan o'zaro faoliyat va tarbiyaning hal qiluvchi ta'siri o'yin hayotida tashkil etilgan pedagogik jarayon sifatida shakllanadi. Inson shaxsining shakllanish va rivojlanish jarayoni insonning ijtimoiy munosabatlarini o'zlashtirish jarayoni hamdir.

Tarbiya oldindan ma'lum maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, o'yinshilikning ulg'ayishida muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyatdagi munosabatlarini o'zlashtirishda hal qiluvchi holat bolaning o'ziga, uning fikr-kuchlari, shaxsiy qobiliyati, tashqi muhit bilan o'zaro munosabat doirasiga bog'liq. O'yinshilikning uchun o'yin — bu ijodiy faollikni improvizatsion (tayyarlansiz) holatida erkin namoyon qilishdir.

Qadimiy ajdodlarimizning yovvoyi hayvonlarni ovlashlari va qurbonlarni o'zlariga bo'ysundirishga intilishlari ov voqealarini ijod qilish jarayonida namoyish qilishga zarurat tug'dirgan. Mashhur olim D.U. Matkalin o'yinlarning kelib chiqishini o'rganib „...ibtidoiy kishilar o'yin, urush voqealarini va boshqa jiddiy faoliyat turlarini o'yinlarda ifodalaganlar. Ovdagi muvaffaqiyatsizlikni o'ynash ularga yo'l ko'rsatgan. O'yinlangan xatolarni hamda muvaffaqiyatsizlikning sabablarini aniqlashda yordam bergan“, — deb xulosa chiqaradi.

O'zbek xalq o'yinlarining paydo bo'lishi bizning eramizgacha bo'lgan davrlarga, aniqrog'i ibtidoiy jamoa tuzimi davrlariga to'g'ri keladi. Buni tarixiy, arxeologik, etnografik, folklor va boshqa manbalar to'la-to'kis isbotlaydi. Qadimgi rim yozuvchisi Elianning fikricha, ajdodlarimiz bo'lgan saklar qabilasida o'yin

musobaqalari juda keng tarqalgan va ular xalqning sevimli odati sanalgan. Uning tasdiqlashicha, saklar qabilasining yigitlari ana shu o'yin-musobaqasida o'zlari yenggan qizlarga uylanish huquqini olganlar.

Yunon tarixchisi Pomney Trog (eramizning I asrlari) qoldirgan ma'lumotlarga qaraganda, bir vaqtlar O'rta Osiyo hududida yashagan qadimgi qabilalar mushtlashishni yaxshi biladigan mohir jangchilar, ya'ni harbiy salohiyatga ega bo'lgan kishilar bo'lgani qayd qilinadi. O'zbek xalq o'yinlari jamiyat ehtiyoji tufayli bir necha yuz yillar muqaddam vujudga kelgan. O'yinlarning yuzaga kelish tarixi mamlakatimizdagi tarix, arxeologik, etnografik, folklor, pedagogika, falsafa fanlarining, sport, teatr, raqs va sirk san'atining rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq.

O'zbek xalq o'yinlari mazmunan g'oyatda boy, shaklan xilma-xil bo'lib, muayyan ijtimoiy- tarixiy tavsifga egadir.

R. Yo'ldosheva qayd qilganidek, „O'yinlar xalq tantanalari va tomoshalarining eng yaxshi an'analarini o'zida jamladi, betakror o'ziga xosligi va xususiyatlari bilan milliy madaniyatni nihoyatda boyitdi, avlodlar vorisligining xalq an'analarini o'zida mujassamlashtirdi“.

O'yinlarning ibtidoiy jamoa davrida mavjudligi tan olingan bo'lsa-da, biror xalq o'yinlarining paydo bo'lish va uning taraqqiyoti masalalari hanuzgacha to'laqonli tadqiq qilinmagan. Lekin shu kungacha mavjud bo'lgan manbalarga tayangan holda, xalq o'yinlarining ilk paydo bo'lishi haqida mantiqiy fikr yuritsa va ular to'g'risida muayyan tasavvur hosil qilsa bo'ladi.

Xalq o'yinlarining paydo bo'lishini aniqlashda O'rta Osiyo xalqlariga oid mehnat va ov qurollari, qadimiy inshootlarning qoldiqlari, qabrlar, tog'dagi konlar va g'orlar, qoyalarga ishlangan suratlar asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Ba'zi manbalarda insoniyatning ilk vatani Sharqiy Afrika deb berilgan bo'lsa-da, arxeologik fanning eng so'nggi ma'lumotlariga ko'ra ilk neolit davrining oxiridan boshlab O'rta Osiyoda ibtidoiy odamlar yashay boshlagan (Farg'ona vodiysidagi Seleng'ur manzilgohi). Ayrim arxeolog olimlar O'rta Osiyoga ibtidoiy odamlar Afrika qit'asidan Sharqiy Osiyo orqali kelgan degan fikrni bildirgan bo'lsalar (V. A. Ranov), boshqa bir guruh olimlar O'rta Osiyo ham insoniyat beshigi deb hisoblaydilar. O'zbekiston hududida eng qadimgi odamlar manzilgohi Farg'ona vodiysidagi Seleng'ur g'or makoni bo'lib, bu ilk paleolit davriga mansubdir. (T. Annayev,

Sh. Shaydullayev. Surxondaryo tarixidan lavhalar. T., A. Qodiriy nomidagi „Xalq merosi“ nashriyoti, 1997. 18—19- betlar.) Mam-lakatimiz janubidagi moʻtadil iqlim va atrof-muhit bu yerda juda qadimdan insonning yashashi hamda tirikchilik qilishi uchun qulay manzilgohlar boʻlganligini tasdiqlaydi. Surxondaryo viloyatidagi Boysuntogʻ va Koʻhitang togʻlarida mavjud gʻor va oʻngir-lar ibtidoiy davr odamlari uchun makon vazifasini oʻtagan. Viloyat hududidagi eng qadimgi makon — neandertal odamning manzilgohi — Boysun togʻidagi Teshiktosh gʻori boʻlib, oʻrta tosh (muste) davriga oiddir.

Ibtidoiy odamlarning yovvoyi hayvonlarni xonakilashtirish jarayoni ham aynan ana shu davrda sodir boʻlgan. Machay gʻoridan topilgan toshdan yasalgan mehnat qurollari tayyorlanishi va shakllari bilan Oʻrta Osiyodagi boshqa mezolit davri manzilgohlarida topilgan qurollardan birmuncha farq qiladi.

Oʻrta tosh asr ibtidoiy odamlar tasavvurlari va eʼtiqodlarida keskin oʻzgarish yuz bergan davr hisoblanadi. Bu jarayonni Oʻrta Osiyoning eng qadimgi rang-tasvirlaridan boʻlmish Koʻhitangdagi Zarautsoy suratlarida kuzatish mumkin. Zarautsoyda tabiat hosil qilgan ayvonga oʻxshash joy qismida va gʻor ichida 200 taga yaqin qizil boʻyoqlarda bitilgan suratlar saqlanib qolgan. Bu lavhalarda ov manzarasi, hayvonot olami va ibtidoiy davr odamlari tasviri oʻz ifodasini topgan.

Baʼzi bir olimlarning (A.A. Formozov) taʼkidlashicha, bu lavhalarda sehrli ov marosimi aks ettirilgan. Ibtidoiy odamlar ovga chiqish oldidan yoki ovdan qaytgan chogʻida, Zarautkamar gʻori va uning atrofida ov bilan bogʻliq turli xil xatti-harakatlarni ijro etganlar. Shuningdek, Zarautkamar suratlari Oʻrta Osiyoning ilk rang-tasviri turkumidan boʻlib, qadimda bu oʻlkada sanʼatning dastlabki namunalarining shakllanganidan dalolat beradi.

„Zarautsoy—98“ xalqaro simpoziumi qatnashchilarining xulosasiga koʻra, Zarautkamar ilk ibtidoiy maktablardan biri deb tan olingan. Chunki ajdodlarimiz qoldirgan qadimiy suratlar va yozuvlar bu haqida guvohlik beradi. Tarixiy maʼlumotlarga qaraganda, ibtidoiy odamlar hayotida ovchilik oʻyinlari salmoqli oʻrin tutgan. Baʼzi manbalarda oʻyinlar ovdan oldin oʻtkazilishi yozilgan boʻlsa, boshqalarida ovdan soʻnggi oʻyinlar haqida fikrlar bayon qilingan. Agar, bu maʼlumotlarni chuqurroq tahlil qiladigan boʻlsak, unda ovchilik oʻyinlari ovdan oldin ham, undan keyin ham oʻtkazilgan, deyish mumkin. Ovdan oldingi oʻyinlar ov oldi

mashqlari (ovga tayyorgarlikni tekshirish, ovga ruhiy va jismoniy shaylanish) vazifasini o'tagan hamda jiddiy o'ziga xos kichik marosim shaklida uyushtirilgan. Bu o'yin jarayonida ibtidoiy odamlar o'ljaga yaqinlashishni, so'ngra uni osongina qo'lga tushirishni o'rganishgan, buning uchun niqob kiyib, hayvon qiyofasiga kirishgan, uning yurish-turishlari, xatti-harakatlari mashq qilingan, ularning tovush chiqarishlari o'rganilgan. Aynan ana shunday o'yinlar jarayonida yoshlarni ham ov qilishga o'rgatishgan. Shu bois u o'ziga xos maktab vazifasini o'tab, bir tomondan, ovchilik mahoratini o'stirishga yordam bergan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ularda taqlid qilish san'atini shakllantirgan va rivojlantirgan.

Ovdan so'nggi o'yinlar ov muvaffaqiyatli tugagandan keyin uyushtirilgan, deb taxmin qilish mumkin. Chunki ovdan o'lja bilan qaytish, ziyofat, xursandchilik qilishga, butun jamoaning bayram qilishiga imkon yaratgan. (*Жигульский К. Праздник и культура. М., 1995, с. 33.*). Ovchilar bunday o'yinlar yordamida, kun bo'yi ov qilib, charchab qaytgach, kechqurunlari o'z a'zoyi badanlariga dam berish, bugungi taassurotlarni, kayfiyat va tuyg'ularni, ovdan mamnunliklarini, to'qchilikni, sho'xliklarini ifodalashgan. Keyinchalik, bu jarayonlar, ya'ni har muvaffaqiyatli ovdan keyin o'yinlar ijro etish an'ana tusini olgan (*Rahmonov M. O'zbek teatri qadimiy zamonlardan XVII asrga qadar. T., 1975. 27- bet*).

Mashhur qomusiy olim Mahmud Koshg'ariyning „Devon-u lug'atit turk“ asarida ov haqidagi qadimiy qo'shiq va termalarni uchratamiz. Devon sahifalarida ovchilik bilan bog'liq bo'lgan qo'shiqlar o'ziga xos o'rin olgan. Ularda ov qilishning dastlabki namunalari: it va qush yordamida, o'q-yoy bilan ov qilish tajribalari madh etilgan:

*Ov qushlarini ushlab,
Tulki, to'ng'iz tishlatib,
Itlarimiz ishlatib,
Hunar bilan gerdaydik.*

Mamlakatimiz hududlaridagi eng qadimgi davrlar haqida ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan bo'lib, ularning natijalari xalq o'yinlarining paydo bo'lish tarixi haqida ham ayrim xulosalar chiqarish imkonini beradi.

1. Ilk paleolit davri. Bundan taxminan 800 ming yil ilgari boshlanib, 100 ming yil avval tugagan. Bungacha iliq iqlim bo'lib, odamlar Yer yuzining katta hududlariga tarqalgan.

Bundan 140—150 ming yil avval (o'rta paleolit) — Mustye davrida atrof-muhitni muzlik qoplay boshladi. Shunda odamlar yashash uchun tabiat bilan kurash boshladilar. Toshlardan qurollar yasash takomillashdi, yirik hayvonlar va baliq ovlash odamlarning kundalik ehtiyojiga aylandi. O't chiqarish vositalari kashf qilinib, yashash uchun g'or, yerto'la va boshqa turli xil boshpanalardan foydalana boshlandi. Mehnat qurollarining yangi turlari — qirg'ich, pichoq kabilar paydo bo'ldi. O'tkazilgan ilmiy-tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, mamlakatimiz hududlarida odamlar ilk davrlarda hayvonlar va baliqlarni ov qilish uchun turli qurollardan foydalanishgan. O'ljani poylash va qo'lga kiritish uchun turli xil murakkab harakatlarni (*yugurish, sakrash, uloqtirish* va h.k.) bajarishga to'g'ri kelgan. Bolalar ham ana shunday jarayonlarda faol qatnashganlar, hayotiy amaliy ko'nikma va malakalarni shu harakatlar asosida mustahkamlashgan. Natijada, *xalq o'yinlarining unsurlari* (*yurish, yugurish, uloqtirish* va boshqalar) vujudga kelgan.

2. Urug'chilik jamiyati. Hammaga ma'lumki, nayzani ushlar tartiblari, u bilan nishonni aniq mo'ljalga olish va uzoqqa uloqtirish unchalik qulay va oson emasdi. Undan tashqari, nayzani uloqtirish uchun yetarli darajada kuch, chaqqonlik, tezkorlik, chamalash, o'ljani aniq ko'zlay bilish va boshqa sifatlar ham zarur bo'lardi. Bundan ko'rinib turibdiki, natijaga erishish uchun maxsus tayyorgarlik mashqlari yoki harakatlarga o'rgatish zarurati paydo bo'lgandi. Hayvonlarni birgalashib haydash, tutish yoki belgilangan joylardan (choh, o'ra, jarlik va boshqa) haydab o'tkazish, ba'zan, kezi kelganda, ularni quvib yetish osonlik bilan kechmagandi. Bularning hammasi uchun tayyorgarlik ishlari olib borilardi. Bu davrda jamoani boshqarish o'rnini Matriarxat — Ona urug'i yetakchilik qilgan jamiyat egallagan edi. Tabiiy ravishda jinslar o'rtasida mehnat taqsimoti kelib chiqqan. Ayollar tirikchilik uchun kerak bo'lgan noz-ne'matlarni saqlash, ovqat tayyorlash, oilani zarur yoqilg'i bilan ta'minlash, bolani parvarishlash va tarbiyaviy ishlarda faollik qilishgan. Erkaklar esa, asosan, ovchilik bilan shug'ullanganlar, mehnat qurollarini yasaganlar.

Urug'chilik jamoalarining paydo bo'lishi va taraqqiy etishi bilan asta-sekin madaniyat sohasida ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jamoa a'zolari yig'inlarida qo'shiqlar, o'yinlar va raqslar, xalq o'yinlari ijro etila boshlandi. Xalq o'yinlari unsurlarining paydo bo'lishi xuddi shu davrga to'g'ri keladi. Bevosita mehnat bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina musobaqa o'yinlar mustaqil tarbiyaviy ahamiyat kasb etib va

ulardan urug' jamoasining turli yoshdagi guruhlari foydalana boshlaydi. Jismoniy mashqlarning musobaqa o'yinlari shaklida vujudga kelishi ibtidoiy jamiyat kishisini tarbiyalashda tubdan o'zgarish yasadi. Xalq o'yinlarining dastlabki namunalari insoniyatning ongi, tafakkuri rivoji bilan bog'liq bo'lgan. Ularning paydo bo'lishida o'sha davr shart-sharoitlari, odamlarning ov va turmush tajribalari, dunyoqarashi, urf-odat va marosimlari alohida ahamiyatga molik bo'lgan. Avvalo, oddiy og'zaki ijodning dastlabki namunalari paydo bo'lgan. Ular nihoyatda oddiy bo'lib, turli xildagi undov-xitoblar va voqealar bayonidan iborat bo'lgan. Ov jarayoni hamda tafakkurning rivojlanishi voqea va hodisalar talqinida oddiy bayondan obrazli tasvirlashga olib keldi. Eng qadimiy xalq o'yinlari namunalari yozuv yuzaga kelmasdan ancha ilgari paydo bo'lgan. Ilk xalq o'yinlari asl holda, to'laligicha bizga yetib kelmagan. Har bir o'yin turli xil ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy bosqichlarni bosib o'tganligi sababli, ularning shakli va mazmunida yangi-yangi usul va ko'rinishlar yuzaga kelgan hamda jamiyat manfaati yo'lida xizmat qilgan. Binobarin, xalq og'zaki ijodiyoti o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan so'z san'ati bo'lib, uning barcha namunalari jonli ijro jarayonlaridagina yashaydi, shu sababdan ayrim o'yinlarda so'z yetakchi bo'lsa, boshqalarida o'yinning ayrim unsurlari ustun turadi. O'yinlarda dovyuraklik, mardlik, jasorat, dadil harakat to'la ifodalanadi. Darhaqiqat, o'yinlarning paydo bo'lishida mehnat hal qiluvchi o'rin tutgan. Odamlar yerda tez harakat qilishni orzu qilib, otga minishni o'rganganlar, daryo oqimidan ham tez suzish istagi paydo bo'lib, bu esa, eshkak va yelkanni kashf qilishga olib keldi; uzoqdan turib dushman va hayvonni daf qilishga intilish esa palaxmon va kamonning yuzaga kelishiga sababchi bo'ldi. Ana shu tariqa mehnat jismoniy mashqlar va o'yinlarning yuzaga kelishini, ijtimoiy taraqqiyot tufayli mehnatning turli tarmoqlarga bo'linishi esa, o'z navbatida, turli o'yinlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Jamiyat taraqqiyoti o'zgargan sari, tabaqalanish vujudga kelib, xalq tushunchasining mohiyati ham o'zgardi, xalq ikki toifaga — xo'jayinlar va ularga mutelikka mahkum qilingan qullarga bo'lindi. Ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning takomillashuvi, xalq estetik tafakkurining o'sishi va jismoniy mashqlarning mukammallashishi jarayonida, davrlar o'tishi bilan chavandozlik, qilichbozlik, nayzabozlik kabi alohida mashq turlari bo'yicha o'z mahoratlarini namoyish qila oladigan insonlar namoyon bo'la boshlashdi. O'yinda an'anaviylik o'ziga xos xususiyatlardan bo'lib, uning g'oyaviy-

estetik mohiyatini belgilaydi. An'anaviylik xalq ijodining u yoki bu o'yin matnini og'izdan og'izga o'tish jarayonida nisbatan barqarorligini anglatib qolmaydi, balki o'sha jarayonda dastlabki o'rtoqchisiga xos xususiyatlarni, shakli, vositalar va metodlari o'zgartirmagan holda saqlab qolganini ham anglatadi. An'ana — jamoa madaniyatining mahsuli, shu bilan birga, o'yinlarni jamoa holda o'yinlashni saqlab qolishning ham o'ziga xos shakli hisoblanadi. An'anaviylik ham o'zining ijtimoiy-tarixiy manbalariga ega. Chunonchi, o'yinning ilk namunalari ibtidoiy jamiyatda yaratilgan, bunda o'sha zamon kishilarining urf-odatlar va hayotga qarashlari aks etgan. Bu hol o'yinlarning shakli, sujeti, obrazlari va mavzularining muayyan barqarorlik kasb etishini ta'minlagan. Xalqning asrlar davomida shakllangan badiiy zavqi, estetik didi bor ekan, o'yin hamisha shu xalqona estetik tamoyilga amal qilib yashaydi. Bu o'yin uchun obyektiv qonuniyat. Ijtimoiy tafakkur taraqqiyoti xalq fikrining o'zaro taqqoslashida yasagan tub burilishlar asosida yangi o'yinlar vujudga keldi, ayrim o'yinlar e'tibordan qolib, unutilib ketdi. Shuningdek, an'anaviy o'yinlarda mavzular o'zgardi, yangi voqelik mazmuniga mos timsollar va qarashlar evaziga boyidi. Ayrim o'yinlar turkumida mavzular o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jumladan, keyingi davrlarda yaratilgan o'yinlarda garchi an'anaviy xalq o'yinlariga xos epiklikka, liriklikka, dramatiklikka, mavzularga asosiy urg'u berilsa-da, biroq bular o'zgarib an'anaviy xalq o'yinlaridagidek g'ayritabiiylik asosida emas, balki hayotiylikka, obyektivlikka asoslangan holda ifodalanadigan bo'ldi. An'anaviy xalq o'yinlarining ideal qahramonlari g'ayri-ijtimoiy kuchlar madadkorligida harakat qilib g'alaba qozonsa, yangi, ijtimoiy qahramonlari mavjud tarixiy shaxslar bo'lib, ular hozirgi voqelikka suyanib harakat qiladi va ko'zlangan maqsadlarga erishadi.

Variantlilikning muhim bir xususiyati versiyalarda mavjud bo'lishidir. Binobarin, versiya mohiyatan birmuncha keng hodisa bo'lib, u o'yinda ilgari surilgan g'oyaviy konsepsiya, shuningdek, o'yinning kompozitsiyasi va vositalari jihatidan bir-biridan keskin farqlanuvchi xalq milliy o'yinining bir sujeti va bir yo'nalishdagi namunalari iborat. Chunonchi, „Dog'lash“, „Oq suyak“, „Muzlatamiz“ va boshqa o'yinlarning o'zbek, qozoq, qirg'iz hamda boshqa xalqlarga mansublari mavjud. Ma'lumki, bir o'yinni bir xalqning o'zida ham bir necha versiyasi bo'lishi mumkin. Masalan, „Oq suyak“, „Quloq cho'zma“ va boshqa o'yinlar o'zbek xalqi o'zida bir necha versiyada tarqalgan. Shunday qilib, variantlilik

o'yinning xalqchilligini, ommabopligini hamda o'yinlar kechayotgan o'zgarishlarning sabablarini aniqlashga, xalq o'yinlari ijodiyotida kechgan va kechayotgan jarayonlar asosida yotuvchi qonuniyatlarni ochish uchun boy manba bo'ladi. Chunonchi, xalq o'yinlarining eng qadimiy namunalari ba'zi tarixiy yodgorliklar, arxeologik qazilmalar, ilmiy asarlar va badiiy adabiyotlar orqaligina bizgacha yetib kelgan. Xalq jismoniy madaniyatining asosiy ko'rinishlari azaliy o'yinlar, jangnomalar, afsona va rivoyatlar, qahramonlik dostonlari, sanoqlar, raqslar va musiqalarda o'zining ifodasini topgan. Ajdodlarimiz qoldirgan moddiy va ma'naviy meros xalq o'yinlarining paydo bo'lish tarixi haqida shohidlik beradi. Xalq o'yinlarining paydo bo'lish tarixi jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlari bo'lgan uzoq moziyga borib taqaladi. Tarixiy, arxeologik va etnografik manbalarda ham xalq o'inlarining kelib chiqishi hamda rivojlanishiga doir qiziqarli ma'lumotlarni uchratamiz. Mahmud Koshg'ariyning „Devon-u lug'atit turk“, Abu Ali ibn Sinoning „Tib qonunlari“, Kaykovusning „Qobusnoma“, Umar Xayyomning „Navro'znoma“, Yusuf xos Hojibning „Qutadg'u bilig“, Husayn Voiz Koshifiyning „Futuvvatnomayi Sultoniy yoxud Javonmardlik tariqati“, Alisher Navoiyning „Xamsa“, „Lison ut-tayr“, „Mabub ul-qulub“, Zayniddin Vosifiyning „Nodir voqealar“, Amir Temurning „Temur tuzuklari“, „Temurnoma“, Zahiriddin Boburning „Boburnoma“ va boshqalar, shuningdek, Oybekning „Alisher Navoiy“ tarixiy romani, „Bolalik“ qissasi, Pirmqul Qodirovning „Yulduzli tunlar“, Mirmuhsinning „Temur Malik“, Raddiy Fishning „Jaloliddin Rumiy“ va shu kabi tarixiy-ilmiy-badiiy asarlarda xalq o'yinlarining paydo bo'lishi tarixi va rivoji to'g'risida qiziqarli ma'lumotlar berilgan.

Undan tashqari, xalq o'yinlarini izlash, tadqiq qilish va xalq orasida targ'ib qilishda shu sohaning olimlari T.S. Usmonxo'jayev, F. Nasriddinov, G. Jahongirov, Abdurahim Abdurahmon Rahim o'g'li o'zlarining munosib ulushlarini qo'shganlar.

Xalq o'yinlari tasodifan paydo bo'lgan emas, qadimiy ajdodlarimiz ularni shu darajaga olib kelgunlaricha og'ir, mashaqqatli yo'lni bosib o'tganlar. Har bir davrda o'sib kelayotgan yosh avlodni jismonan barkamol qilib tarbiyalash tabiiy va ijtimoiy zarurat edi.

Demak, ajdodlarimizning ovchiligi asosida — „ovchilik o'yinlari“, chorvachilik asosida „ho'kiz, ot, ayiq o'yinlari“, dehqonchilik asosida — „mehnat o'yinlari“ shakllandi. Paleolit davrining oxirlarida otish qurollari — nayza, keyinroq esa kamon, yoydan otish kashf etildi.

Grek tarixchisi Gerodot xorazmiylar bilan yonma-yon yashagan saklar qabilasidagi mohir merganlar haqida bunday deb yozgan: „Saklar dunyodagi merganlar orasida o‘qni zoye ketkazmaydigan juda mohir merganlar sifatida shuhrat qozongan edi“.

Rim yozuvchisi Kliment Aleksandrskiy (eramizdan oldingi II asr) saklar qabilasining ayollari haqida bunday deb yozgan edi: „Sak ayollari ayyorlik bilan qochib keta turib, ot ustida xuddi erkaklarday orqaga burilib o‘q uzar edilar“.

Xalqimizning ajoyib dostoni bo‘lgan „Alpomish“ dostonida tiyrandozlik haqida so‘z ketadi. Chunonchi, „Hakimbek yetti yoshga kirgan edi. Oltinbiy bobosidan qolgan o‘n to‘rt botmon birinchidan bo‘lgan parli yoyi bor edi. Ana shu yetti yashar bola — Hakimbek shul o‘n to‘rt botmon yoyni qo‘liga ushlab ko‘tarib tortdi, tortib qo‘yib yubordi. Yoyni o‘qi yashinday bo‘lib ketdi. Askar tog‘ining katta cho‘qqisini yulib o‘tdi...“ Dostonning asosiy qahramonlaridan biri bo‘lgan Barchin erga tegish uchun to‘rtta shart qo‘ydi. Shartlarning ikkitasi o‘q-yoy otish bilan bog‘liq. Masalan, ikkinchi shart: ...yoy tortishsa, yoyi sinmay qolganga...

shul Yoyandoz polvonga, deydi. Uchinchisi shart: ...Ming qadamdan tanga pulni urganga.

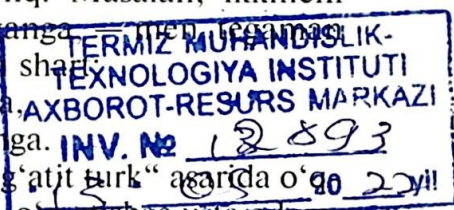
Men tegaman shul qarchig‘ay merganga.

Mahmud Koshg‘ariyning „Devon-u lug‘atit turk“ asarida o‘qo yoy bilan bog‘liq bo‘lgan „atim, atim er“ — o‘q otishga usta odam, „mergan“ degan so‘zlar uchraydi.

Zayniddin Vosifiyning hikoya qilishicha, „Navro‘z Ahmad kamondorlikda shu darajaga yetdiki, birorta pahlavon ham uningdek, kamon tortolmasdi. Uning yoy o‘qi dushman ko‘ziga borib yetmay tinchimasdi; kamon tortgan vaqtida falak Qavs chillaxonasidan turib tahsinga og‘iz ochardi. O‘qi otilgan vaqtda burchaklardan „Ofarin“ ovozi ko‘tarilardi...“ (*Zayniddin Mahmud Vosifiy, Badoye ul-Vaqoye. T., „Adabiyot va san‘at“ nashriyoti, 1979. 69- bet*).

Zahiriddin Boburning ijodiy merosi „Boburnoma“ da tiyrandozlikka doir voqealar berilgan: „...O‘qni o‘rta chog‘liq otar edi, bisyor zarb mushti bor edi, aning mushtindin yiqilmagan yo‘qtur ...Hasan Ya‘qubbek mardona kishi edi. O‘qni yaxshi otar edi... Yana bir Fariddin Husayn mirzo edi. Yoyni kuchluk tortib, o‘qi qirq botmon ekandur...“

„Yana Islim barlos edi... O‘ttuz qirq botmon yoy kuch birla otib, taxtadin o‘tkazur edi. Qaboq maydonida maydon boshidan chopib, yoyni tushurib ko‘rub, otib qaboqni urar edi. Yana zixgini bir kari-bir yarim kari rishtaga bog‘lab, rishtaning yana bir uchini

va 2,0 santimetr bo'lgan ikkita shaxmat donasining topilishi katta kashfiyotdir. Ulardan biri fil, ikkinchisi esa ho'kiz timsolidir. Ularni eramizdan oldingi I—II asrga, ya'ni Kushon imperiyasi davriga mansub deyish mumkin. Dalvarzintepadan topilgan shaxmat donachalari chaturang o'yinining shatranj shakliga oid bo'lishi kerak...“ (Пугаченкова Г.А., Тургунов Б.А. Древняя Бактрия. „Исследования Далварзин Тене“. М., Наука, 1972. с. 37).

Yusuf xos Hojib begona davlatga boradigan elchining o'ziga xos bo'lgan fazilatlarini: bilimdonlik, chechanlik va tadbirkorligidir, deydi: „Shaxmat va nard o'yinlari elchining fazilatini shu darajada aks ettirishi lozimki, toki hariflari undan ustun bo'lmasin. Chavgon o'yiniga mohir, yoy tortishga qodir, qushchilik, ovchilik sirlaridan xabardor bo'lish ham elchi fazilatlarini oshiradi“ (Yusuf xos Hojib. *Qutadg'u bilig*. T., „Yulduzcha“, 1990. 59- b).

Erkin Vohidovning „Buyuk hayot tongi“ dostonida shaxmat musobaqasi tasviri orqali qahramonlarning ruhiy holati ochib berilgan. Unda „kisht“, „rux“, „shohga hujum“ kabi milliy sport atamalari qahramonlarning hayotga munosabatlarini ham belgilab ko'rsatgan, ya'ni chiroyli so'z o'yinlari hosil qilingan. Har bir xalq, millat va elat o'zining milliy, ma'naviy va madaniy merosini asrlar osha avaylab-asrab kelmoqda, shu asnoda xalqimizning qadimiy va navqiron milliy kurashi bunga dalil bo'la oladi.

Shuni e'tirof etish kerakki, milliy kurashimiz tarixi insoniyat taraqqiyotining uzoq o'tmishidan boshlanadi. Teshiktosh, Ayritom, Kuchuktepa, Dalvarzintepa, Afrosiyob va shunga o'xshash yirik arxeologik qazilma topildiqlari ichida sopol, chinni idishlar; devorga solingan suratlar qadimgi kurashchilarning bellashuvlari aks ettirilgan. Bu bilan qadimgi ajdodlarimiz xo'jalikni boshqarish, qiyinchiliklarga barham berish, dushmanlarga qarshi mardonavor kurashish va ularning ustidan muvaffaqiyatli g'alaba qozonish bilangina emas, balki yosh avlodni hayotga sog'lom, baquvvat, jasur, epchil, kuchli, chidamli qilib tayyorlash hamda tarbiyalashga ham alohida e'tibor berganlar.

Ajdodlarimiz qoldirgan qadimiy qo'lyozmalar, dostonlar, ertaklar, rivoyatlar, topishmoqlar va qo'shiqlarda kurash haqidagi ko'plab atamalar uchraydi. Mahmud Koshg'ariy milliy kurashimizning qoidalari, usullari haqida qator misollar keltiradi, masalan, „olishish, tortishish“, „kurashdi“, „kurash tushdi“, „yengildi“, „tepdi“, „u uni chalib yiqitdi“, „yutdi“, „ular ikkovi birlari bilan bo'yin qayirishda bahslashdilar“, „yengilmas,

kurashchi, botir“, „kurashchi, belbog‘, kamar“, „qaytardi“, „ko‘tardi“, „qayirdi“, „tepishdi“, „silkishdi“, „sakrashdi“, „u uning oyog‘ini kurashda chaldi, qayirdi“ va hokazolar.

Mashhur hakim Abu Ali ibn Sino „Tib qonunlari“ kitobida kurashning ikki turini tavsiflab, ularning mohiyati va qo‘llanish qoidalarini mufassal yozib qoldirgan. Uning ta‘rificha, kurashning bir turida belidan ushlashga ruxsat berilib, oyoq ishlatmasdan kurashish bo‘lsa, ikkinchisi esa qaysi joydan ushlab olsa, shu yerdan mahkam tutish va oyoqlar yordamida harakat qilishdir. Ammo kurashning ikkala turida ham qo‘llar bilan oyoqdan olish qat‘iyan man qilingan.

Hozirgi paytda bu xil musobaqalarni o‘zbeklar kurash, tojiklar gushtingari, turkmanlar guresh, qozoq va qirg‘izlar kures deb ataydilar. Navoiy, Bobur, Vosifiy davrlarida kushtigir, gushtigir iboralari bilan bir vaqtda „kurash“ so‘zi ham faol qo‘llangan. Shuningdek, miyongir, miyongirlik, (kurash, kurashish, olishish) va buqa (kurashchi, polvon) so‘zlari ham o‘z davrining mahsuli hisoblangan. „XVI asr Xorazm yodnomalari“da bir pahlavon uch yuz oltmish turli kurash ilmini bilur, deyiladi.

Xalqimizning sevimli dostoni „Alpomish“ da kurash ko‘p manzaralar orqali tasvirlangan, shunday holatlardan biri Barchinoyning to‘rtinchi sharti — alplarni kurashda yengish shartini bajarayotgan Alpomishga qarata Barchin shunday deydi:

*Yiqolmasang bizga bergin navbatni,
Juda keldi Barchin erning g‘ayrati,
Ushlaganda ko‘kka otmay ne bo‘pti?
Yiqolmasang, tura, navbat tilayin!*

Husayn Voiz Koshifiy ham kurashning ikki turi haqida to‘xtaladi: „...ikki xil turi bor, deb aytgil, birinchisi — qabz, ya‘ni qo‘l bilan ushlash, ikkinchisi — istiror, ya‘ni ixtiyorsiz holda olishish. Agar bularning har biri qaysi yurtlarda qo‘llanadi, deb so‘rasalar, aytgil, qo‘l ushlab kurash tushish (qabz usuli) Xuroson va Iroq aholisiga xos, uni shahrivar ham deb ataydilar. Iztiror usulida kurash tushish (erkin kurash) Gilon, Shirvon va Ozarbayjonning ba‘zi joylarida tarqalgan va uni **daylamor** ham deydilar“. U kurash tushish san‘at ekanligini e‘tirof etib „...kurash tushish san‘atning ilmiki, bu ilmning mashhur usullari juda ko‘p, ular uch yuz tugun va bandlar (usul va tadbirlardan iboratdir va ularning har biri tag‘in bir necha usulga ajraladi. Yana ushbu

usullarni daf etish (ya'ni, qarshi usullar) yo'llari ham bor. Agar bularning barchasi yig'ilsa, bir ming sakkiz yuz usul kelib chiqadi..." (*Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomayi sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati. T., A. Qodiriy nomidagi „Xalq merosi“ nashriyoti, 1994, 84- bet*).

Respublikamiz pahlavonlari azaldan qo'shni davlat pahlavonlari bilan bellashib, xalqimizning sharafigini himoya qilganlar.

„Bundan ancha ilgari, 1895-yili mashhur nemis polvoni Rippel Toshkentga kelib, sirkda o'z kuchi, mahorati bilan hamma tomoshabinlarni qoyil qoldirgan. Og'irligi sakkiz yarim pud (136 kg) bo'lgan cho'yanni ikki qo'li bilan, 16 pudli cho'yanni kifti bilan ko'tarib, tomosha ko'rsatgan edi.

O'sha vaqtlari Toshkentning Beshyog'och daha, Chaqar mahallasida yashagan Ahmad polvon Tolibboy o'g'lining O'rta Osiyoda kurashib, yiqitmagan polvoni qolmagan edi. Mehmon Ahmad polvonning dovrug'ini eshitib qolib u bilan kurashmoqqa jazm qilibdi... O'sha kuni, ya'ni 1895- yili 25- iyunda sirkka odam sig'may ketgan ekan.

28 yoshli Ahmad polvon egnida oq yaxtak, beliga belbog' boylab o'rtaga chiqadi... Birozdan so'ng ichkaridan mushaklarini o'ynatib, savlat to'kib, Rippel chiqib keladi. Uning belida tasma belbog' yarqirab turardi.

Ikki zabardast polvon o'rtada bel tutib aylana boshlaydi. Tomoshabinlarning dami ichida, yuragini hovuchlab, jim bo'lib qolishgan. Sirkda shunday sukunat hukm surardiki, pashsha uchsa, bilinardi. Faqat onda-sonda polvonlarning „ih-ih“ deb qo'ygan tovushlari eshitilib qolar edi. Oradan bir necha daqiqa o'tar-o'tmas Ahmad polvonning „Yorab“ degan nidosi eshitilib qoladi. Shu dam yer larzaga kelib ketgandek bo'lib tuyuladi. Qarsak ustiga qarsak, Rippel yerda uzala tushib yotardi“. (*N. X. Azizov. „Belbog'li Turkiston kurashi“. Toshkent, „O'qituvchi“, 1998- yil. 7—8-betlar.*)

SHARQ ALLOMALARI XALQ O'YINLARI HAQIDA

O'zbek xalq o'yinlarining paydo bo'lishi va taraqqiyotini o'rganishda sharqning buyuk mutafakkirlari Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Kaykovus, Umar Xayyom, Amir Temur, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Zayniddin Mahmud Vosifiy va boshqa tabarruk zotlar qoldirgan moddiy va ma'naviy meroslarni tadqiq qilish, ularni jismoniy, madaniy nazariyasi hamda amaliyotiga tatbiq etish o'z yechimini kutayotgan dolzarb muammodir.

Ushbu bobda taniqli allomalarimizning kelgusi avlodlar uchun fan va madaniyat sohasida ibrat bo'ladigan ma'rifiy saboqlari haqida muxtasar hikoya qilamiz.

MAHMUD KOSHG'ARIY

Ma'lumki, har bir xalqning ulug' farzandlari o'z xalqining urf-odatlarini, yashash tamoyillarini, tarixini puxta o'rganib, kelajak istiqbollari ham ko'ra bilganlar.

O'zbek xalq o'yinlari tarixida birinchi marta milliy o'yin namunalari bayon etilishi, ularning ta'rifi-tavsifi qomusiy allomalardan Mahmud Koshg'ariy qalamiga mansubdir. U bundan 1000 yil burun 6 yil mobaynida Turkistondan Termizgacha, Xazar va Orol sohillaridan Tangritog' etaklarigacha bo'lgan hududda yashagan turkman, o'g'iz, chigil, yag'mo, qirg'iz va boshqa turkiy-zabon xalqlarning tarixi, o'lkalar jo'g'rofiyasi, urug', qabila, elatlarning til xususiyatlari, yozma va og'zaki adabiyoti; ko'chmanchi tuyakashlar, yilqichilar, cho'ponlar, o'troq dehqonlar, bog'bon va kosiblarning tirikchilik usullari, so'z talaffuzlari va turli so'z atamalarini teran o'rganib, „Devon-u lug'atit turk“, ya'ni „Turkiy so'zlar devoni“ni tuzib chiqdi. O'z xalqi, vatanini sevgan, uning tili va madaniy-ma'naviy boyliklarini qadrlagan Mahmud Koshg'ariy turli qabila-urug'larning bayramlari, tantanalari, urf-odatlari, rasm-rusumlari, kundalik mashg'ulotlari qo'shiq va o'yinlari, diniy e'tiqodlari bilan astoydil qiziqib, bu benazir

qadriyatlarning barchasini kelajak avlodlarga qimmatli meros sifatida yozib qoldirdi.

Devonda 150 ga yaqin xalq o'yinlari tilga olinib, shulardan 20 taga yaqin o'yin turiga batafsil ta'rif berilgan. Olim kattalar va bolalarning yosh jihatlariga nisbatan mos bo'lgan o'yin turlariga alohida to'xtalib va musobaqa turlarini bayon qiladi. U o'yinlarni diqqat bilan o'rganib, ham jismoniy, ham aqliy mashg'ulotlarga ajratgan. Shundan bilsa bo'ladiki, hozirgi zamonaviy sport o'yinlarining deyarli juda ko'pchiligi o'sha davrlardayoq, ya'ni XI asrda ham mavjud bo'lgan ekan.

Hozirgi paytda biz „Sport musobaqalari“ deb ishlatib yurgan ibora Mahmud Koshg'ariy devonida „bahs“ atamasi bilan berilgan. Bunday „bahs“larning turlari ko'p bo'lganligi ham bayon qilingan. Masalan, merganlikda bahs qilmoq, o'q-yoy otib, qush va hayvonlarni ovlamoq, shuningdek, arqon, taxtali sopqonlarda tosh otmoq, balandga ilib qo'yilgan qovoqni mo'ljalga olib otmoq bahsi. Bu „oltin qovoq“ o'yini deb atalgan. Devonda bunday bahslarning qoida va shartlari, usullari, g'oliblarga beriladigan sovrinlar, zaruriy asbob-anjomlar, maxsus atamalar batafsil bayon etilgan.

Ma'lumki, chavgon — O'rta Osiyo xalqlarining juda qadimgi hamda sevimli ot sporti o'yinlaridan biri hisoblanadi.

Chim ustida xokkey o'yini qadimda yigitlar ot ustida uzun, uchi egri yapaloq „klushka“ bilan o'ynalgan o'yinning hozirgi ko'rinishidir. Mahmud Koshg'ariy chavgon o'yinining o'ziga xos qoidalari, maydonning o'lchami va chegarasi ta'rifi, darvozalar, koptokning o'lchami, katta-kichikligi, nimadan tayyorlanishi va boshqa xususiyatlarini to'liq bayon qilib beradi. Shuning o'zi ham, chavgon o'yini yigitlarning balog'at yoshiga yetib, otda yurganda o'zini bemalol his qilib, tuta bilish, uning ustida chaqqonlik va bilak kuchi bilan xilma-xil harakatlar qilishga tayyorlaydigan milliy sport turi ekanligini ko'rsatib turibdi. Ayniqsa, chavgon o'yini el-yurt mudofaasida zaruriy jismoniy mashqlardan biri bo'lganligi uchun ham, o'yin g'olibiga beriladigan sovrinlarning darajasiga alohida to'xtalib o'tadi. Shuningdek, devonda o'sha davrda otda poyga chopish, quvlashish, tez yo'rtib yurish, tog'ga chiqish, pastlikka tushish kabi „bahs“lar bayoni ham keltirilgan.

Suvda o'tkaziladigan musobaqalar ham alohida diqqatga sazovordir. Suv mashqlaridan biri bo'lgan g'ovvoslik juda qadimiy kasblardan biri bo'lib, devonda suv bahslarining ikki turi uchraydi:

birinchisi, suvda cho‘milish, sho‘ng‘ish, suvdan suzib o‘tish, suv kechish, suvda quvlashmoq, suvga biron narsani, masalan, suvda cho‘kmaydigan yog‘och, biror ashyoni tashlamoq; ikkinchisi — ermak, ko‘ngil ochish mashg‘ulotlari ma‘nosidagi o‘yinlardir. Bular: suv yoki sut simirmoq, suv ustida yalpoq toshni kim o‘zarga otmoq, ya‘ni bahslashmoq. Hozirgi paytda bolalar buni „qaymoq“ o‘yini deb o‘ynashadi. O‘yinda toshning suvga necha marta tegib sakrab „qaymoq“ hosil qilishini e‘tiborga olinadi va kim ko‘p „qaymoq“ hosil qilsa, o‘sha g‘olib sanaladi.

Devonda bolalar o‘yinlarining turi ko‘p uchraydi. Ularning ba‘zilari yo‘l-yo‘lakay sanab o‘tilgan bo‘lsa, ba‘zi bir o‘yinlar tafsiloti bilan keltirilgan. Masalan: bolalarning qorong‘ida kelib „kurgon“ olishlari — „Koragumi“ deyilsa, bir to‘daning ikkinchi to‘dani chaqqonlik bilan asir olishlarini „Bandol“ deb atalgan. Shuningdek, „Jangli-mangli“ degan o‘yin turi ham bor. Oshiq o‘yini, to‘p o‘yini, cho‘pon bolalar o‘yinlari, chillak o‘yinlari, qizlarning arg‘imchoq o‘yinlari ham birma-bir sanab o‘tilgan.

O‘sha davrdagi ko‘pgina o‘yinlar bolalarning hozirgi davrdagi o‘yinlarini eslatadi. Masalan, „O‘tish-o‘tish“ deb atalgan o‘yin „Kesak kuydi“, „Darra soldi“, „Musht ketdi“ o‘yinlariga o‘xshab ketadi.

Amudaryo va Sirdaryo sohillarida, Orol etaklarida, shuningdek, yaqin joylardagi soylar, anhorlar, hovuzlar va ko‘llar bo‘ylarida bolalarning „Muguz-muguz“ nomli qadimiy o‘yini o‘ynalgan.

Devonda „Oqsuyak“ o‘yini misol tariqasida keltiriladi. Alisher Navoiy ham o‘zining „Mahbub ul-qulub“ asarida „Oqsuyak“ o‘yining ta‘rifini beradi. Mahmud Koshg‘ariy devoni XI asrda bitilgan bo‘lsa, Alisher Navoiyning „Mahbub ul-qulub“ asari XV asrda yozilgan. Hozirgi paytda ham bolalar „Oqsuyak“ o‘yini xuddi o‘sha qoida asosida o‘ynaydilar.

„Oqsuyak“ o‘yini nafaqat O‘rta Osiyoda, balki Yer kurrasining ko‘p joylarida keng tarqalgan. Bu o‘yinni Yevropaning Skandinaviya mamlakatlari xalqlari etnografiyasiga oid adabiyotlarda o‘qish mumkin. Hattoki, ushbu o‘yin Avstraliyada ham uchraydi. Aslida, xalq o‘yinlari hech qachon chegara bilmaydi. Aksincha, o‘yinlar xalqlar, elatlar orasidagi o‘zaro do‘stlik, qon-qardoshlik rishtalarini mustahkamlash uchun xizmat qiladi.

ABU ALI IBN SINO

Jamiyatimizda ma'naviy poklanish va sog'lom axloqiy muhitni shakllantirish uchun uzoq o'tmishimizni o'rganish, unut bo'layotgan bebaho merosimizni tiklash, ana shu tarixni yaratgan buyuk mutafakkirlarning ijodiy xazinasiga murojaat qilishimizga to'g'ri keladi. Ana shunday allomalardan biri — Abu Ali ibn Sino o'z davrining yetuk olimi sifatida mavjud fanlarning deyarli barchasi bilan to'liq shug'ullangan va ularga oid asarlar yaratgan qomusiy olimdir. Jahon ma'naviyat beshigini tebratgan Ibn Sino nafaqat mashhur shifokor, faylasuf, shoirgina bo'lib qolmasdan, balki xalq o'yinlariga doir g'oyatda rang-barang nodir meros qoldirgan. Alloma xalq o'yinlari haqida fikr yuritar ekan, u bu borada zamondoshlaridan farq qilib, har bir masalani keng, chuqur mushohada qiladi va muammolarni kuchli mantiq, hayotiy omillar zahirida, zukko aqli yordamida yechib beradi. Aynan shuning uchun uning ma'naviy durdonalari oradan qancha-qancha yillar o'tsa ham, insoniyatga abadul-abad xizmat qiladi. Insonning ma'naviy yetuk, jismonan barkamol bo'lishi yo'lida butun umrini baxsh etgan olim o'z asarlarida xalq o'yinlarining, ayniqsa, badantarbiyaning kishi uchun naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini ham nazariy, ham amaliy jihatdan isbotlab berdi.

Uning serqirra ijodiy faoliyatidagi ilmiy-nazariy va amaliy tavsiyalari, ko'rsatmalari hamda maslahatlari ta'lim-tarbiya jarayonidagi pedagogik yo'nalishlarni aniqlashda xalq o'yinlariga oid fikrlarini umumlashtirishda va ularni amaliyotga joriy qilishda nihoyatda qo'l keladi.

Ibn Sino inson organizmini sog'lomlashtirish va kasallikni davolash nuqtayi nazaridan qarab, xalq o'yinlaridan biri bo'lgan badantarbiyani beshta asosiy qismga ajratadi, jumladan: 1. Tez harakatlar. 2. Nozik va yengil harakatlar. 3. Kuchliroq harakatlar. 4. O'ta kuchli harakatlar. 5. Gavda uchun maxsus harakatlar.

U badantarbiyaning tez harakatlar turiga quyidagilarni kiritadi, ular, asosan, milliy xalq o'yinlari yoki ularning ayrim unsurlarini ifodalaydi, masalan:

- o'zaro tortishish;
- musht bilan turtishish;
- yoydan o'q otish;
- tez yurish;
- nayza otish;

- yuqoridagi bir narsaga irgʻib osilish;
- bir oyoqda sakrash;
- qilichbozlik;
- nayzabozlik;
- otda yurish;
- ikki qoʻlni silkitish; bu vaqtda odam oyoq uchida turib, qoʻllarini oldga va orqaga choʻzib, tez harakat qiladi.

Olim oʻyin turlari va unsurlarini shunchaki sanab oʻtmasdan, balki xalq donishmandligi asosida oʻzining kuchli bilimi bilan ularni boyitdi, inson kamoloti uchun qaysi tarzda foydali ekanligini tushuntiradi („*Tib qonuni*“, T., 92- bet.)

Ulugʻ hakim turli kasallarga chalingan bemorlarni turli oʻyinlar vositasi bilan davolashga alohida eʼtibor bergan. U isitmadan hol-sizlangan, koʻkrak va qorin toʻsigʻi kasalligidan zaiflashgan kishilarga, asab tizimining charchashidan kelib chiqqan parishonxotirlik, ishtaha boʻgʻilishi kabi kasallardan qiynalayotganlarga oʻyinlarning quyidagi nozik va yengil turlarini tavsiya qiladi:

- argʻimchoqlarda uchish;
- belanchaklarda tik holda, oʻtirib yoki yotib uchish;
- qayiq yoki kemalarda sayr qilish.

Kuchliroq oʻyinlardan esa:

- ot va tuyaga minish;
- kajava va aravalarga tushish.

Xalq oʻyinlarini kuchli turiga maydonda qilinadigan quyidagi harakatlarni kiritadi:

- kishi maydonning u chetidan bu chetiga tez harakat bilan borib, orqasi bilan qaytadi va har safar yurish masofasini maydonning oʻrtasida turib qolganiga qadar kamaytira boradi;

- kishining oʻz soyasi bilan olishishi;
- chapak chalish;
- sakrash;
- nayza uchi bilan sanchish;
- katta va kichik kurralar bilan chavgon oʻyini;
- koptoklarni oʻynash;
- kurash;
- tosh koʻtarish;
- quvlashish;
- chopayotgan otni jilovidan tortib toʻxtatish.

Xalq oʻyinlarining ajoyib bilimdoni boʻlgan Ibn Sino xalqimizning milliy sport turi boʻlgan milliy kurashimiz (Buxorocha

va Fargʻonacha) kurash turi haqida ham yetarlicha maʼlumot qoldirgan.

Kurashning turlari ham bir nechadir, deydi u. Ulardan biri ikki kurashuvchining har biri oʻz raqibining belbogʻidan ushlab oʻziga tortadi, shu bilan birga, kurashuvchi oʻz raqibidan qutulishning chorasini qiladi. Ikkinchisi esa uni qoʻyib yubormaslikka harakat qiladi.

Boshqa turi: ikki kurashuvchidan biri ikkala qoʻli bilan ikkinchisini mahkam quchoqlab oʻziga tortadi va yerga agʻdaradi, bu vaqtda birinchi kurashuvchining oʻng qoʻli ostidan oʻtkazishi kerak, kurashuvchilar goh gavgdalarini tiklab, goh egiladilar.

Kurash turlariga yana koʻkrak bilan zarbani qaytarish, ikkinchi bor kishining boʻynidan ushlab pastga egish, bir-birovining oyoqlarini oʻz oyoqlari bilan chalkashtirib, chalib yoki oyoqlari bilan ikkinchisining oyoqlarida turib qilinadigan va polvonlar ishlatadigan harakatlar ham kiradi („*Tib qonunlari*“, 93- bet).

Badantarbiyaning birinchi turi „Gavda uchun maxsus harakatlar“ hisoblanib, ularning har birida maʼlum darajada oʻyin unsurlari mavjud, yaʼni: 1. Qoʻl va oyoq harakatlari. 2. Koʻkrak va nafas aʼzolarining harakatlari. 3. Butun tanaga oid harakatlardir.

KAYKOVUS

Kaykovusning „Qobusnoma“ asari XI asrda yaratilgan boʻlib, u xalq orasida nihoyatda mashhur boʻlgan ajoyib axloqiy asar hisoblanadi. „Qobusnoma“ moʻjaz rivoyatlar, ixcham latifalar, kichik-kichik hikoyatlardan iboratdir.

„Qobusnoma“ning „Hunarning afzalligi va qadri baland, oliy tabiatli boʻlish haqida“, „Mazax qilmoq, shatranj va nard oʻynamoq odobin bayoni zikrida“, „Shikorga chiqmoq zikrida“, „Chavgon oʻynamoq zikrida“, „Chaxorpoy (ot) sotib olmoqning zikrida“, „Farzand parvarish qilmoq zikrida“ degan boblarida xalq oʻyinlariga tegishli boʻlgan maʼlumotlar berilgan.

Kaykovus bilim oʻrganmoq uchun mehnat qilish, badanni dangasalik, ishyoqmaslikdan qutqarish uchun harakat zarurligini uqtiradi. „...Hunar oʻrganmoqda mehnat qilmoq, badanni yalqovlik, yaʼni bekorchilikdin qutqarmoq foydalidir, nedinkim, bekorchilik badanning fasod va bemorligiga sabab boʻlur. Agar badanga ranj berib, uni oʻzingga qahr bilan mute qilmasang, martabali boʻla olmassan. Nedinkim, badan kohillikni va rohatni

do'st tutgoni jihatidan ham o'z ixtiyori bila senga farmonbardor bo'lmas. Ul sabab bila kim, badanda asli harakat yo'qdur.

U harakatni farmon bilan qilur, o'z murodi bila qilmas va to sen buyurmaguncha badanning hech ishga rag'batl bo'lmas.

Bas, ey farzand, badanni o'zingga mute qil va uni qahr bila itoatga buyurgil.

Har kishi o'z badanin o'ziga mute qilsa, o'zgalarning badanini ham mute qila olur, chunki har kishi o'z badanin o'ziga farmonbardor qilsa, fozil va hunar o'rganmoq bila ikki jahonning salomat va sharofatin hosil qilur (*Kaykovus. „Qobusnoma“. T., „O'qituvchi“, 1973. 27- bet*).

U xalqimizning qadimiy o'yinlari hisoblangan shatranj va nard o'ynamoq odobin quyidagicha bayon qiladi. „...Xususan, nard va shatranj o'ynag'on vaqtda ikki kishining orasida nizo paydo bo'lur deb aytmagil. Nard va shatranj o'ynamoqni ko'p odat qilmagil. Agar o'ynasang, garov bog'lab o'ynamagilki, ul qimorbozlik bo'lur. Tanga qo'ymay o'ynamoq adabdandur. Agar o'ynamoqni yaxshi bilsang ham qimorbozlikda mashhur bo'lg'on kishi bila o'ynamagil“.

Kaykovus yoshlarga xilma-xil kasbni egallashni, turli xil hunar o'rganishni tavsiya qiladi, ya'ni o'sha paytda jismoniy tarbiya harbiy-amaliy tavsifga ega bo'lgani uchun harbiy kishiga harbiy ilmlarni — suvda suzishni, ot minishni, chavgon urishni, buyruq berishni o'rganishni tavsiya qiladi. O'sha davr taqozosiga ko'ra, bunday harbiy ilmlarni o'rganish zamonning talabi bo'lgan.

Kaykovus chavgon o'yinining tartibi, qoidalari haqida o'rinli maslahat beradi, „Ey farzand, agar tomosha uchun bir-ikki martaba chavgon o'ynasang ravodur va lekin ko'p otlig' bila chiqib olomon qilmagilki, sakkiz otlig'idin ziyoda bo'lishga hojat yo'q. Sen maydonning bir boshida turgil, yana bir kishi maydonning oxirida tursun. Olti kishi maydonda to'p ursin, har vaqt to'p sening tarafingga kelsa, to'pni urgil va maydonning oxiriga surgil, ammo olomonning ichiga yetmagil, chavgon o'yinining yo'li shudir. Shu bilan birga, marraga yetkazishga muvaffaq bo'l...“

Ot tanlash va uni sotib olish xususida ham Kaykovus ajoyib pand-u nasihatlarini bayon qiladi: „Ey farzand, agar ot olmoq tilasang hushyor bo'l, to xato qilmagaysanki, ot bila odamning zoti birdek bo'lur... Donishlar debdurlarki, jahon odam bila barnodur va odamlar hayvonlar bila barnodur. Hayvonlar jumlasining yaxshirog'i otdur. Uni aziz tutmoq ham kadxudolikdur

va ham muruvvatdandur. Masalda ayturlarki, otni va libosni yaxshi tutgil, toki ot va libos ham seni yaxshi tutgay.

Otning yaxshi va yomonin bilmoq odamlarning yaxshi va yomonin bilmakdin mushkuldur, nedinkim, odam so'zlaydur va uning qandayligin so'zining ma'nosidan bilsa bo'lur. Ot so'zlamas va uning davosi diydoridur. Avval otning diydoriga qaragil, diydoriga nazar etgan kishi xato qilmaydur, nedirkim, yaxshi otning surati yaxshi bo'lur va yomonning surati yomon bo'lur.

Otlar ma'lum fazilatlariga ega bo'lgandan keyin, albatta ularda tegishli kamchilik yoki ayblar ham bo'ladi. Kaykovusning bildirishicha har ayb, illatning bir oti bordur. Bunday otlarning alomatlari yoki nuqsonlaridin: go'ngchilik, ammo ot, ya'ni shab-ko'r ot, kar ot, chap ot, shilpiq ko'zli, ahvol yoki g'ilay ot, arjal va ahil ot, ya'ni oyog'i oq shum bo'lur, ko'k ot, murg'a ot, ya'ni ko'zi qaro ot, bura yoki qo'ng'ir ot, axvar ot, ya'ni ikki oyog'i qiyshiq, koyig' ot, ya'ni kokilining ustida tik mo'yi bo'lgan ot, makxu ot, ya'ni tuyog'i kichik ot ham shum bo'lur, uni axnaf ot ham derlar. Otning qo'l va oyog'i uzun bo'lsa yomon bo'lur, buningdek ot afrak derlar. Azal ot, ya'ni quyrug'i egri ot, it quyruqlik, afxaj ot, asbak ot, arun ot. Shams ot ko'p kishnovchi va tishlovchi bo'lur, zarrot ot tepag'on bo'lur, qarg'a ko'z ot, ham yomon bo'lur. Shunday qilib, yigirma to'rt xil aybni batafsil bayon qilib beradi.

Kaykovusning ta'kidlashicha, „...toki ular menga otda yurmoq, nayza urmoq, zavbin otmoq, chavgon urmoq, buyruq qilmoq ilmin o'rgatgaylar. Men ularning yonida yurib, biroz fursatda ot ustida yurishning barcha ilmini o'rgandim va hunarlarini bildim. Undan so'ng Manzar sohib va Rayhon xodim meni otamning oldiga olib borib dedilar: „Ey amir, agar ruxsat bersangiz erta tongda sahroda farzandingiz amirzoda o'ynasa, siz uning barcha o'rgangan ishlarin ko'rsangiz“. Amir „Ko'p yaxshi bo'lur!“ dedi. Men ikkinchi kun har na bilg'on ilmim va hunarimni otamga namoyish qildim, otam hojib va xodimga yaxshi xil'atlar in'om qildi. Undan so'ng ularga dedi: „Farzandinga o'rgatgon ishlarinigizni barchasin yaxshi bilibdur, hunarlarning yaxshisin o'rgatmishsizlar, lekin yana bir zarur hunar qolibdur“. Ular dedilar: „Ul na hunardur?“. Otam dedi: „Bu o'rgatgon hunarlaringizni zarur vaqtda farzandim uchun boshqalar ham qila olur, lekin uning o'zi qiladurgon, uning uchun boshqalar qila olmayturgon hunar qolibdur“. Amir: „Suvda yuzmakdurkim, bunday ishni farzandim uchun hamma odamlar qila olmas“, — dedi.

Shundan keyin ikki malloxni, ya'ni ikki kemachini keltirib, meni ularga topshirdi. Ular menga yuzmak hunarini o'rgatdilar. Men xurram-noxurramlik bila ul ishga mashg'ul bo'ldim va yaxshi o'rgandim. Bir vaqt bir necha kishi bila kemaga kirib (o'tirib) Dajla daryosidin o'tar bo'ldik. Tog'gira otliq joyda girdob bor erdi va xavflig' joy erdi. Ustod kemachilar undin ko'p mashaqqatlar bila o'tar erdilar. Biz kema bila o'sha joyga yetushdik. Ammo kemachi usta ermas va kemani nechuk surarin bilmadi. Alqissa, yigirma yetti chog'liq kishi barcha birdan g'arq bo'ldik. Ammo men va bir kishi, ya'ni mening g'ulomim, uni ziyrak Kaykovus der erdilar, suzib chiqdik. Bu voqeadin so'ng otamning mehri ko'nglumda behad ziyoda bo'ldi, sadaqalar berdim va ko'p duolar qildim. Men otamning boshiga ham shunday ish tushg'onin bilmas erdim. Shuning uchun menga yuzmak hunarini o'rgatg'on ekan“ (82—83-betlar).

UMAR XAYYOM

G'iyosiddin Abdulfatx Umar ibn Ibrohim Xayyomiy — Nishopuriy 1048—1132- yillarda yashab, ijod qilgan. U o'zidan keyingi avlodlarga juda boy she'riy va ilmiy meros qoldirib ketgan sharqning buyuk mutafakkirlaridan biridir. Umar Xayyomni ruboiynavis shoir sifatida butun dunyo biladi. Ammo u buyuk astronom, matematik, tarixchi-etnograf sifatida ham jahon madaniyati tarixida munosib mavqega ega. Uning „Navro'znoma“ asari uzoq tariximizdan, Navro'z bayramining kelib chiqishi, shunga bog'liq ajdodlarimizning urf-odatlarini, rasm-rusumlari, an'analari va xalq o'yinlari haqida ham batafsil fikr yuritadi.

U Quyosh taqvimi (kalendari)ni ishlab chiqqan bo'lib, bu taqvim hozir ham qo'llanib kelayotgan Grigoriy taqvimidan ko'ra mukammalroqdir. Shu taqvim bo'yicha qadimiy podshohlarning Navro'z kunini qanday belgilaganliklari va bayramni qay tarzda o'tkazganliklarini tarixiy dalillar bilan bayon qiladi. Hozirgi kunda o'tayotgan Navro'z bayrami bilan Umar Xayyom tasvirlayotgan davrdagi Navro'z bayrami orasida katta farq mavjud. Ilgari ham, hozirgi kunda ham bayramlarda xalq o'yinlari keng ko'lamda o'tkazilgan. U „Navro'z“da o'tkaziladigan xalq o'yinlaridan qilichbozlik, tiyrandozlik, chavandozlik kabi odatlar haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan.

Umar Xayyom Navro'zning joriy qilinishi sababini quyidagicha izohlaydi: „...Oftobning ikki otlanishi mavjud, ulardan biri

quyidagicha: Oftob har uch yuz oltmish besh kun-u kecha-kunduzning to'rtidan birida Xamal burjining birinchi daqiqasiga chiqib ketgan paytining o'zida yana qaytib keladi va har yili bu davr kamaya boradi.

Yoyning shaklini falak qismlaridan olganlar, chunki olimlar falak doirasining qismlarini, qavs, ya'ni yoy deganlar. Qavsning bir uchini ikkinchi uchi bilan birlashtiruvchi to'g'ri chiziq — vatar, ya'ni kerish deyiladi, falak doirasining markazidan chiqib, qavs kengligining o'rtasidan o'tadigan chiziqni saxm, ya'ni o'q deyilar. Bir tomondan, yoy odamga ham o'xshaydi, chunki unda tomirlar, asab torlari, suyak, teri va go'sht bor, kerish esa uning „joni“, chunki o'q-yoyning „hayoti“ unga bog'liq. Yulduz ilmiga suyanib tasdiqlashlaricha, yoy sohiblari, agar mergan bo'lsalar va kamon otishga ko'p vaqt ajratsalar, hech narsaga muhtoj bo'lmaydilar. Har bir kishining g'alabasi uchun lozim qurol o'q bo'lib, o'qchilar bir bo'lsa, qo'shin g'olib bo'ladi“ (35- bet). Tibbiyot nuqtayi nazaridan qaraganda, o'q-yoyni bilish ko'p tomondan foydali: u bilan nafaqat jismoniy mashqlar qilish mumkin, balki ular asab tizimlarini ham kuchli qiladi, bo'g'inlarni yumshatib, ularni farmonbardor etadi, hofizani o'tkirlashtiradi, yurakni baquvvat etib, falajlik va qaltiroqlikdan saqlaydi.

ALISHER NAVOIY

O'zbek adabiy tilining asoschisi, tengi yo'q mutafakkir, g'azal mulkining sultoni, atoqli davlat arbobi Alisher Navoiyning (1441—1501) bir qancha she'riy to'plamlari, dostonlari, nasriy asarlari va ilmiy risolalaridan iborat bo'lgan boy madaniy merosi hanuzgacha fan olamida quyoshday nur sohib, qalblarimizga ma'naviy yorug'lik, ma'rifiy oydinlik olib kirmoqda.

Diqqatga sazovor tomoni shundaki, uning „Xamsa“, „Lison-ut-tayr“, „Mahbub-ul-qulub“ va boshqa qator asarlarida xalq o'yinlariga mehr bilan qarashi, ularga birma-bir ta'rif-tavsif berilishi, ularning qo'llanilishiga qarab, maxsus atamalar va iboralarining ishlatilishidir. Ayniqsa, uning kishi sog'lig'ini asrash va mustahkamlash uchun jismoniy madaniyat, badantarbiya, xalq o'yinlari nechog'liq zarur ekanligi haqida pand-u nasihatlari tahsinga loyiq.

Milliy xalq o'yinlarining vujudga kelishi hamda taraqqiy etishi o'sha davrlarda kishilarning kuchli, chidamli, chaqqon va shijoatli

bo'lishi zamon talabi bo'lib kelgan. Milliy xalq o'yinlari asrlar o'tishi bilan murakkablashib, maxsus sport turiga aylangan. Qadim zamondan piyoda yurish, yugurish, tiyrandozlik, chavandozlik, qilichbozlik, kurash kabi milliy o'yinlari juda ko'pchilik podshohlarni, xususan, lashkarboshilar e'tiborini jalb etgan. Alisher Navoiyning ko'pgina lirik va epik asarlarida qator xalq o'yinlari va musobaqa turlari atamalarining tashbeh bo'lib kelishi yoki o'yin turlarining tavsifi, shu o'yin turi bilan bog'liq lavhalar, bahsla-shuvchilarning qiyofasi, siyrati aniq-tiniq bayon etilgan. Navoiy kuch sinashish bilan bog'liq bo'lgan o'yin turlariga „zo'ri“ atamasini qo'llagan. Masalan, Farhod bolaligidan harbiy mashqlarning hammasi bilan qiziqqan va shug'ullangan. Farhod ma'naviy bilimlar „ulum“ ni egallab, o'qib, o'rganib bo'lgandan so'ng dilovarlik san'atlarini yuqori darajada egallashga intilgan.

*Ulum avroqi chun bir-bir yopildi,
Dilovarlig' siloxi mayli qildi.
(Navoiy. Farhod va Shirin. T., 1989, 34-bet.)*

Farhod nishonga aniq tekkizish, ya'ni tiyrandozlik, nayza-bozlik, qalqonbozlik kabi mashq turlarida hammani hayratga solgan. Navoiy undagi shiddatkorlik, kuchlilik, aniq mo'ljalga olish, harbiy qurol-aslahalarni ishlatishdagi tadbirkorlik va epchillik xususiyatlarini ajoyib mubolag'alar bilan ifodalagan:

*Olib qavsi kuzax chekmakka kullob,
Turub mashriq, etib mag'ribga partob.
Qora tun gar nishon aylab Suxoni,
Falakcha novakiga ul nishoni
Debon turki falak otkonda zixlar,
Tavaxxum toridan ochib girixlar.
Qilichi zarbasi olinda har marz,
Shichof andoqki suvdin yer aro darz.
Qilib gar hamla Alburuz uzra bir gurz,
Bo'lib gard-u chiqib gardunga Alburz...
(34—34- betlar.)*

Lekin, Farhod shuncha katta quvvat „zo'ri beandaza“ga, mahoratga ega bo'la turib, bunday musobaqalarda o'zini g'oyat odobli va bosiq tutgan, kuchsizlar, yengilganlar oldida maqtanmagan. Navoiy uning bu kamtarligini endi qo'liga kitob olib, alifbo „abjad“ o'qiy boshlagan bolaning holatiga qiyoslagan:

*Xamul ilmi baland ovozi birla,
Bu yanglig' zo'ri beandaza birla
O'zin abjad ukur eldin tutub kam,
Dema donishki, zo'ri dast ila ham (35- bet).*

Binobarin, Navoiy milliy jismoniy mashq turlarini targ'ib etish bilan birga, shug'ullanuvchilarning axloqiy tarbiyasiga ham katta e'tibor bergan. U „Saddi Iskandariy“ dostonining bosh qahramoni yoshligida tinmay ot ustida yurib, yayov chopib mashqlar qilganini ta'kidlaydi:

*Gahi magrab uzra silaxshur edi,
Yayoglikda gax varzishi zo'r edi.
(Navoiy. Saddi Iskandariy.
T., 1986. 296- bet).*

Qadim zamonlarda, jang boshlanmasdan oldin har ikki dushman qo'shinlarining raqib pahlavonlari yakkama-yakka olishardilar va aksari hollarda, jangning oqibati ana shu olishuvlarning natijalariga bog'liq bo'lardi. Dostonda ana shunday olishuvlarga ham ta'rif berilgan:

*Yurub xasm xaylining o'trusiga,
Munung ul ham andoqki qarshusiga.
Bir-biriga maydonda chirmashtilar,
Base bir-biridan, oshtilar.*

*Bu yanglig' tukuz pahlavoni daler,
Ki har bir edi ish chog'i narra sher.*

*Bori Barbariyga asir o'ldilar,
Sinon zaxmidin dastgir o'ldilar.*

Navoiyning „Chobukikim, har taraf maydon aro aylar shi-tob...“ deb boshlangan g'azalida xalqning azaliy „qovoq“ o'yini ta'riflangan. Osmonga otilgan yoki baland joyga osib qo'yilgan qovoqni kamondan mo'ljalga olib, o'q uzganlar. Bu o'yin chamalash, masofadan turib aniq nishonga olish kabi xislatlarning tarbiyalanishiga yordam bergan. Kimning o'qi qovoqqa tegib, uni teshsa, yo unga sanchilsa, o'q uzgan yigit g'olib hisoblangan. G'azal mulkning sultoni bu g'azalida nishonga olish mahorati o'tkir yigitlarni maqtab, ularning merganligiga osmondagi quyosh ham qoyil qolib, o'zini o'sha qovoq o'rniga qo'yishga tayyor deydi:

*Nagohon otkaymu deb bir o'q qovoq shakli bila,
Bosh ustiga kelur maydonda har kun oftoib.*

Alisher Navoiy asarlarida qadimiy milliy o'yin turlaridan biri shatranj eng ko'p tilga olinadi. Shoir o'zining „Lison-ut-tayr“ dostonida shatranj o'yini, uning qoidalari haqida ajoyib bir hikoya keltirgan: „Shatranj o'ynaguchi ikki ustod shatranj taxtasini ochib, ikki tomonga o'tiradi va o'rta shatranji kabir — katta shatranj donalarini to'kishdi. Har tarafdin bir shoh taxtaga terildi, ularning rosmi shohlarga o'xshash xizmatkorlari, lashkarlari bor edi. Har birining to'g'ri yuruvchi vaziri bo'lib, yana bittadan egri yuruvchi farzinlari ham bor edi.

...O'rtada ajoyib, qiziq o'yinlar namoyon bo'lmoqda, balki behad hiyla va tadbirlar ko'rsatilmoqda edi. Bunda pahlavonlar va qo'mondonlar ham bir-birlariga hujum qilishardi. Bu holat go'yo ikki qahramon shohning qo'shin tortib, bir-biriga qarshi urush olib borayotganiga o'xshash edi.

Buncha qo'shin va dabdaba, qal'a maydon va ot choptirib, javlon urishlar, chekinib qochishlar, ham o'ng qanotda, ham chap qanotda, ham qo'shinning ilg'or qismida ana shu xil g'avgo to'polonlar bilan jang bo'lmoqda edi.

...Shunchalik bunyodkorlik, maydon, o'zaro dushmanlik qilish va urush olib borishlar hamma-hammasi, agar o'yinchi donalarni yig'ishtirishga ahd qilsa va shatranj taxtasining bir chetini ko'tarsa, ularning barchasi o'rtadan ko'tarilib, yo'qqa chiqadi!“ U butun insoniyatni o'ziga tortgan bu o'yindan xulosa chiqarib, bu taxtadagi dushmanlik bo'lib, tomonlar o'yin tamom bo'lgandan so'ng, o'z dushmanliklarini butunlay unutadilar, deydi:

*Asrning bir go'shasin bot, yo'qki, kech,
Tortibon buzgoch, bu majmu uldi hech.
Ne qolur ul ramz ila kindin asar,
Ne xamul tartib-u oyidin asar.*

Navoiyning o'zi ham shatranj o'yiniga juda qiziqqan va yaxshi o'ynagan.

Ulug' shoirning teran fikrlari, umumbashariy g'oyalarini o'rganish va ularni hayotga tatbiq qilish hamisha zarurat bo'lib kelgan. Shu ma'noda uning qalb durdonalari xalq jismoniy madaniyati sohasini boyitish uchun ham to'la-to'kis xizmat qilmoqda.

Shunday qilib, daho mutafakkir Alisher Navoiy xalq jismoniy madaniyati turlarining benazir bilimdoni ekanligining guvohi

bo'lamiz. Ayniqsa, uning badantarbiyani „ilmi badan“ yoki „badan ilmi“, yoxud „ko'ngil tarbiyasi“, milliy sport turlarini ifodalash uchun „zo'ri“, „dilovalrig“, „guy“, „silaxshurlik“ atamalarini qo'llashi jismoniy tarbiya fani uchun ochilgan yorqin bir sahifadir. Jumladan, u „shatranj“, „tiyrandozlik“, „chavandozlik“, „nayza-bozlik“, „chavgon“, „qovoq“, „kurash“, „qilichbozlik“ kabi qadimiy xalq o'yinlarini o'zining lirik va epik asarlarida yuksak mahorat bilan tasvirlaydi.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY

Husayn Voiz Koshifiy XV asrda Hirotida yashagan Sharqning mashhur allomalaridan biridir. U axloq, tarix, tasavvuf, nujum, riyoziyot, fiqh sohalariga doir qirqdan ortiq asar yaratgan. Shular qatorida xalq o'yinlarining o'n beshga yaqin xili haqida mukammal ma'lumotlar qoldirgan.

Koshifiyning „Futuvvatnomayi sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati“ risolasi axloq va odob dasturi sifatida qo'ldan qo'lga o'tib, katta qiziqish ila o'qib kelinmoqda. Bu nodir risola bag'oyat muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, futuvvat haqida mashhur pand-nomalar, javonmardlarning rasm-u rusumi, odobi xususidagi fikrlardan iborat. XV asrda Hirotida yashagan atoqli tojik yozuvchisi Husayn Voiz Koshifiyning „Futuvvatnomayi sultoniyy“ nomli risolasi, ilmning ko'p qoida-nizomlarini qamrab olgani, sodda va ravon tilda yozilgani bilan ajralib turadi.

U o'z zamonidagi tomosha ko'rsatuvchi pahlavonlar, kurash tushuvchilar, toshotarlar, nova tortuvchilar, hammollar, dor-bozlar, kuchini namoyish quluvchilar (zurgarlar) tomosha ko'rsatuvchi o'yin ahli (kosa o'ynovchilar, qo'g'irchoqbozlar va soqqabozlar), kabza ma'nosida va kabza turlari (qilich, qalqon, gurzi, urushi kamoni (yoyi), to'qmoq (yog'och bolg'a), pichoq, boltacha (qassoblik pichog'i) va bolta haqida batafsil to'xtaladi.

Husayn Koshifiy tomosha ko'rsatuvchi pahlavonlarni sakkiz toifaga ajratadi, ya'ni: kurash tushuvchilar, tosh o'ynovchilar, loy tashuvchilar („novandozlar“), zambil ko'taruvchilar, dor-bozlar, gurzi ko'taruvchilar va zo'rlar. U kurash ommabop milliy sport turi bo'lib, barcha uchun manzurligini, bu ish bilan shug'ullanuvchi kishilar har qanday vaziyatda to'g'rilik va poklik, adolat qonuniyati bilan yashash kerakligini uqtiradi.

Uchinchi faslning birinchi qismida kurashning ma'nosi, kurashda asl mohiyat, ilm bilan qo'shilgan kuch qanaqa narsa, kurash tushish ilmimi yoki amalmi, kurash ustalarining odobi, shogirdlar odobi, komil ustoz qaysi, kimni pahlavon deyish mumkin, kurashning qanday turlari bor, kurashchilarning tili nima, kurashchilarning oxirgi maqsadi, kurashning onasi qaysi, yiqilishga sabab nima va shu kabi qator masalalar yechimi o'z ifodasini topgan.

Koshifiy toshotarlar pok va taqvodor kishilardirlar, ularning vazifasi tosh bilan dushmanga aniq zarba yetkazishdir, deydi. Ularning odobi oltita, deb aytadi:

1) butun choralarni ishga solib, kuch va malaka to'plash va buni dushmanga qarshi sarflay bilish;

2) toshga qo'l tekkizishdan oldin o'tgan azizlar va pirlarni esga olish;

3) qo'lni toshga urgandan keyin jasorat va mardlik ko'rsatishga intilish;

4) majlis ahlidan madad va himmat tilash;

5) ko'z bilan tilni va qo'l bilan ko'ngilni noshoista ishlar va narsalardan saqlash;

6) ma'raka hunardan forig' bo'lgandan keyin takbir va salovat aytish.

Asarda dorbozlar tashqi ko'rinishidan o'yin-tomosha ahlidan bo'lsalar-da, ammo ishlarining asosi jur'at va quvvat bo'lganidan, ular ahli zo'r (pahlavonlar) jumlasiga kiritiladi. Dorbozlik ulug' bir kasbdir va bu ishning ustalari pokiza axloqli va rostgo'y bo'lishlari kerak.

Kuchini namoyish qiluvchilar (zurgarlar) toifasi quyidagi hunarlarni ko'rsatadilar, ya'ni: 1) mardgirlik (odam ko'tarish); 2) tosh sindirish; 3) suyak sindirish; 4) dorbozlik; 5) tosh otish; 6) tegirmon toshini ko'tarish; 7) fil bilan olishish; 8) kamondan o'qni uzoqqa otish; 9) sakrash. Qayd qilingan barcha hunarlarning mohiyati nimadan iborat ekanligi ochib berilgan, jumladan, odam ko'tarishning ma'nosi haqiqatda nima, desalar, ko'targan kishini yiqitmaslik, ya'ni mardlik obro'yini yerga tushurmaslik, past ketmaslik.

Tosh sindirish bu — qattiqlik va tosh yuraklik sifatlarini sindirmoq va ushbu sifatlarni barham etmoq demak. Suyak sindirishning ma'nosi, suyak haqiqatning mag'zi va ham pardasidir, ya'ni mardlik bilagi bilan xudparastlik pardasini ko'z oldidan ko'tarib, haqiqat mag'ziga ko'z tiksini demakdir.

Tegirmon toshini ko'tarishning ikki ma'nosi bor, binobarin, tegirmonning ustki toshi — doimo harakatda, bu esa tariqat talabida muttasil jadd-u jahd qilmoqni ifodalaydi. Ostki tosh qimirlamay turadi, bu esa chidam va sabot timsolidir. Demak, tegirmon toshini ko'targan odam shu sifatlarni o'zida muvofiqlashtiruvchi kishidir.

Fil ko'tarishning ma'nosi shundan iborat, fil ulug'vorlik belgisidir, fil ko'tarish esa dunyo ishlari falak azimati oldida arzimasdir, degan ma'noga ishoradir.

Sakrashning ma'nosi shuki, nafs uy dushmanidir, undan sakrab, qutulib chiqish kerak, osoyishtalik, muvaffaqiyatga erishish nafs bilan jang qilish orqali qo'lga kiritiladi. Shuni e'tiqod bilan anglab yetish kerakki, zurgarlik (kuch-quvvatni namoyish etish)ning haqiqati nafs dushmanini poymol etishdir, bo'lmasa ko'p hayvonlar va parrandalarning quvvati odamzodnikidan ortiq. Shuning uchun kuch-quvvatga uchmaslik va nafs havosidan voz kechish kerak, shunda ma'rakalarning pahlavoni ayni vaqtda futuvvat pahlavoniga ham aylanadi. Shayx Sa'diy aytganlaridek:

*Mardlik panja zo'ri-yu yelka quvvati emas,
Agar nafsingni yenga bilsang, chin pahlavonsan.*

Husayn Koshifiy tomosha ko'rsatuvchi o'yin ahli uch toifadir, deydi, bular: kosa o'ynovchilar, qo'g'irchoqbozlar, soqqabozlar.

U tos (kosa, tovoq) o'ynash qayerdan olingan, deb so'rasalar, falakning aylanishidandir, deydi. Tosh o'ynashning ma'nosida to'rt xil udum bor va ularning har biri muayyan ma'noga ega, ya'ni 1) jubba (to'n) kiyish; 2) aylanish; 3) anjomlarni ko'tarish, toсни yashirish; 4) yana topib olish.

Qo'g'irchoqbozlar bayonida Koshifiy shunday deydi: sohibdil darveshlar qo'g'irchoq o'yinidan ko'p ramz-u ishoratlar uqib, dunyoning sir-sinoatini fahmlab, hiyla, haqiqatlarni kashf etibdilar. Shuni bilish lozimki, shakl-u shamoyil, surat olamida zuhur etiladigan narsalar hazil-mutoyiba bo'lsa-da, ammo mohiyat-mazmuniga ko'ra, ular jiddiy haqiqatlarni anglatadilar. Umar Xayyom aytganiday:

*Biz qo'g'irchoqlarmiz, falak qo'g'irchoqboz,
Haqiqat yuzidan bu demadim majoz.
Sahnada o'ynaymiz ikki-uch kun, so'ngra,
Fano sandig'iga tushamiz bir-bir boz.*

Soqqabozlar huqqabozlikni qayerdan o'rganganlar, deb so'rasalar, falakning aylanishidan deb aytgil. Zero, falak quyosh

va oy soqqasini barcha yulduzlar bilan qo'shib, goh yashirin aylantirib o'ynaydi. Agar huqqabozlik nima deb so'rasalar, zamona aylanishiga e'tibor qilmaslik, chunki falak huqqasi har zamon umr soqqasini g'oyib etadi va har birimizdan yangi shakl-u naqshlar yasaydi. Olamning barcha ishini shundan qiyos etmoq va ibrat olmoq lozim. Ko'ringan narsalar aslida ko'ringanday emas, majoziy dunyoda hamma huqqaboz, barcha qo'g'irchoq yoki qo'g'irchoqbozlardir...

Voiz Koshifiy „tig“ (qilich) so'zining harflari ma'nosini shunday ta'riflaydi; „T“ — tamanno (orzu)ni, „I“ — yakdillik va hamjihatlikni anglatadi. Chunki parishon odam tig' ushlashga loyiq emas, balki, aksincha, u tig'ning yemi bo'lishi mumkin. „G“ — g'aflatga berilmaslik va urush ma'rakasida hushyor, chaqqon bo'lishni bildiradi.

U qilichni quyidagi xillarga ajratadi; 1) jaf o tig'i, uni mehnatkash xalq yuziga tortadilar; 2) safo tig'iki, uni o'limga mustahiq gunohkorlar boshiga tortiladi; 3) vaf o tig'i, u birodarlar madadiga yalang'ochlanadigan va ular boshidan zulmni daf etadigan tig'dir; 4) g'azo tig'i, bu tig'larning aslidir, zero shu tig' bilan dushmanlar tor-mor etiladi; 5) jazo tig'i, bu doim o'zi bilan olib yuradigan va dushman qasd qilganda jazosini beradigan tig'; 6) baho tig'i, bu zeb-ziynat uchun saqlanadigan va hech qachon ishlatilmaydigan tig'; 7) havo tig'i.

Havo tig'i mardlik sunnati bilan emas, balki hoy-u havas yuzasidan bog'langan tig'dir. Pir va ustozdan ta'lim-u duo olmay bunday qilich taqish noravodir.

Ushbu kabza egasida, asosan, sakkizta odob mujassam bo'lmog'i lozim:

1) avvalambor pok bo'lish; 2) nopok holda qilich dastasiga qo'l tekkizmaslik; 3) qilichni g'ilofidan sug'urganda va silkitganda ehtiyot bo'lish, chunki qilich bexosdan birovning yuziga tegib ketmasin; 4) qilichni avval o'z bo'yniga solsin, ya'ni o'z nafsini chopsin; 5) qilich dastasini o'psin, bu shu dastaga tekkan mardlar qo'lini o'pishga ishoratdir; 6) zarurat tug'ilmaguncha, qilichni qinidan chiqarmasin; 7) ustozlardan ta'lim olmay, qilich taqishni xayoliga ham keltirmasin; 8) qilichni yalang'och holda qoldirmasin va agar qini bo'lmasa, biror narsaga o'rab qo'ysin.

Qalqon sipohiylarning qal'asi va jangchilarning himoyachisidir, deydi Husayn Koshifiy. Qalqonning to'rtta turi ta'riflanadi, ya'ni: 1) xazr (to'sish) qalqoni; 2) qadr qalqoni; 3) sabr qalqoni; 4) hilm (halimlik) qalqoni. Xazr qalqoni ipakdan va ipdan

to'qilgan qalqondir, uni o'q va qilich yarasidan saqlanish maqsadida olib yuradilar. Ammo qadr qalqoni osmon (kazo qadar) shaklida turgan qalqondir. Sabr qalqoni kishini maqsad sari eltuvchi qalqondir. Hilm qalqoni vositasida g'azab tig'ining zaxmini daf etish mumkin. Hilm odam g'azab olovi ofatidan omondadir. Qalqon tutishning odobi, asosan, beshta, jumladan: 1) e'tiqodli bo'lish; 2) qalqon kabzasini pok qo'l bilan ushlash; 3) qalqonni qo'lga olgach, uning dastasini o'pish; 4) yechib qo'yganda, ta'zim etib, toza joyga qo'yish.

Gurzi — jang maydonining mardlari va pahlavonlari qurolidir, deydi Voiz Koshifiy. Gurzi kabzasida beshta adab bor, jumladan: 1) avval shuki, uni pok qo'l bilan ko'tarish kerak; 2) gurzini ko'targanda, o'ziga ishonch bo'lsin; 3) gurzini avaylab asrasin, qadrlasin; 4) gurzi o'yin uchun ishlatilmasin; 5) gurziga qo'l urishdan oldin pir va ustozlarni xotirlab duo aytsin.

Koshifiyning ta'kidlashicha, kamon otish sharif ilmdandir. U kamon kabzasining o'n ikkita odobini ta'riflaydi, chunonchi: 1) pok bo'lish; 2) yoyni zolimlarning jabrini dafn etish niyati bilan qo'lga olish; 3) uzluksiz takbir aytib turish; 4) toat-ibodatni kanda qilmaslik; 5) o'z piri va ustozini xotirlash; 6) shast (kamon tarixini tutish uchun ishlatiladigan halqa)ni berkitib yurish; 7) kamonning har ikki nishonasi (teshigi)dan o'q ota bilish; 8) nishon shonasi (teshigi) dan o'q ota bilishi; 9) nishon turgan joyga yalang'och bormaslik; 10) agar o'qi xato ketsa xafa, bo'lmaslik; 11) agar boshqa birov o'qni yaqinroq nishonga tekkizsa, unga hasad qilmaslik, aksincha, tabriklab maqtash; 12) o'z ishiga hayron bo'lmaslik va mag'rurlanmaslik, chunki har qanday mohir kishidan ham yana mohirroq kishilar chiqib qolishi ehtimoldan xoli emas.

Kamon kabzasini tutishning eng ko'p tarqalgan to'rt xili mavjud bo'lib, ular: 1) avval pichoq kabzasi; 2) ov kamoni kabzasi; 3) qarchig'ay changali, uni „xandon“ ham deyдилar; 4) mudavvar (chambarak). Yoy tortishning ikki xili bor, binobarin: birinchisi mo'ylovsimon tortish; ikkinchisi surmakash (surma tortishga o'xshab) tortish.

„Kamon“ so'zi harflarining o'ziga ishorali bo'lib, ular quyidagilarni anglatadi: „K“ — karamga ishora, ya'ni kamon ushlagan odam mard va saxovatli bo'lishi kerak. „M“ — marhamatga ishoradir, ya'ni o'z xodimlari, tobelariga rahm-shafqat ko'rsatmoq. „O“ — e'tiqodga ishoradir, kamonchi pok niyatli va sof odam bo'lishi

darkor. „N“ — nasihatga ishoradir, ya'ni hamkasblari, shogirdlariga pand-u nasihat berish, o'z hunarini o'rgatishdan qizg'anmasin. Bu to'rt sifati bo'lmagan odam yoy ko'tarib yurishga loyiq emasdir.

AMIR TEMUR

Temurning shon-shuhrat qozonishining siri mohir sarkardaligi, odil va zukkolik bilan ish yuritishligi, donishmandligi bilan bir qatorda yoshlik paytidanoq kurash, chavandozlik, nayzabozlik, qalqonbozlik, tiyrandozlik, qilichbozlik, ov qilish ilmini mukammal egallaganligidir. Amir Temurning bolalikdanoq ko'plab harbiy-amaliy tavsifga ega bo'lgan xalq o'yinlarini o'ynaganidan dalolat beradi. Chunki bolalikda o'ynalgan o'yinlar, ularni hayotga, janglarga, uzoq safarlarga tayyorlashda o'ziga xos maktab vazifasini o'tagan.

„...Amir Temur o'n to'rt yoshga kelib erdi... Xon so'rdikim, turug' otliq kimdur?“ Anda birov turib aytdi: „Bu To'rag'ay bahodir o'g'lidur. Amir Temur xonning nazarida yosh bola ko'rinub, buyurdikim: „To'rag'ay bahodirni o'g'li jangga bormasun“. Anda Amir Temur o'q-yoyin olib, toblab yubordi. Otilib, ellik qadam yerga borib tushdi. Mirzo Sayfiddin anga taqlid qilib, ani o'rniga yuborilmadi. Andin keyin Sohibqiron dasturi Chig'atoy birla xonga kelib, tizin bukub, duo qildi. Aytdi: „Iltimos qilib sizdin xohlayurmen, davlat humoyuningizda ushbu kushin men birla talosh qilsalar“. Anda uch kun talosh qildilar. Barchalari aqalli aning qo'lidin yarog'in tortib ololmadilar. Bu jur'atni Sohibqirondan ko'rub, ba'zilar eshurun zo'r qildilar, kuchlari yetmadi, tortib ololmadilar“.

Nayzabozlik ham sof milliy sport turlariga kirganligini yuqorida ta'kidladik. Abu Ali ibn Sino nayzabozlikni, tez harakatlar, nayza uchi bilan sanchishni, ravon va yengil mashqlar jumlasiga kiritgan. Nayzabozlik ot ustida bajariladigan mashq turi hisoblanadi. Amir Temur shiddatkor nayzaboz bo'lganligi „Temurnoma“ da shunday yozilgan: „Filhol, Qilich Arslon aslaha-yarog'larini tokenub, nayzasini qo'liga olib, Amir ham musallix bo'lub otlarga minub, ikki tarafdin shovqin solib, birdan nayzabozlik qilib, Amirga nayza soldi. Amir chap berib, nayza solib erdi, orqasidin yana soldi... Hozir bo'l, deb, Amir otin yoliga yopushti, nayza borib toshga tegib, ikki korish botti, yana tortib olib, nayza soldi. Amir nayzani o'tkazub, qilich soldi, esiga tegib bog'idin uzildi... („Temurnoma“. T., „Cho'lpon“ 1990. 189- bet).

Har bir elat, urug‘, millat o‘zining milliy, ma’naviy va madaniy merosini asrlar osha e‘zozlab kelmoqda. Fikrimizning isboti sifatida xalqimizning qadimiy va navqiron milliy kurashi bunga misol bo‘la oladi. Kurash — bu pahlavon yigitlarining kuch sinashishi, yelkama-yelka turib ushlashib, bo‘yin va belni qaytarib, har xil usullarni ishlatib, raqibining yelkasini yerga tekkizishidir. Milliy kurashimiz yoshlarni hayotga sog‘lom, baquvvat, jasur, epchil, kuchli, chidamli qilib tayyorlash va tarbiyalashda asosiy vosita bo‘lib xizmat qilgan.

Sohibqiron Amir Temur bahodir, jasur, qo‘rqmas, sheryurak pahlavon bo‘lgan. Ammo u jismoniy kamchiligi — oyog‘ining oqsoqligi va ikki barmog‘ining yo‘qligiga qaramay, raqiblari bilan yakkama-yakka olishuvlarga chiqavergan. „Temurnoma“da Amir Temur va Qilich Arslon o‘rtasidagi kurash shunday bayon qilinadi: „...Amirni belidan tutib, ikkovlari yayovlik holda taloshka mukayyid bo‘ldilar. Lekin Amirni bir qo‘l-u, bir oyoqlari andak nokor erdi. Shundoq bo‘lsa ham, kech vaqtigacha talosh qiladilar, Amirni holi ziklikka olib, iltijoda bo‘ldilar. Bu baytni aytdilar:

*Qo‘lim oling, yo pirim, menda quvvat qolmadi,
Yo‘lga soling, yo pirim, menda g‘ayrat qolmadi.*

Filhol, Naqshband pirimga ayon bo‘lib, ikkiovini borib qo‘ltig‘idan olib, yer uzra otilar. Amir yiqildimi deb gumon qilsa, Qilich Arslonni ko‘ksi uzra o‘lturibdur“.

Amir Temur davrida Muhammad ibn Akiyl al-Xaymiy, Zeyn al-Yazdiy kabi shatranjchilar bo‘lib, ularning allomasi fiqhchi, hadischi olim Allouddin at-Tabriziy edi. U Zeyn al-Yazdiyga ortiqcha bir piyoda qo‘yar va undan g‘olib chiqar edi, ibn Akliyga esa bitta ot qo‘yib, uning ustiga minib olardi, ya‘ni yengardi. Temur sharq-u g‘arb iqlimlarigacha borib yetdi. Uning jang-u jadalida ishtirok etgan har bir sulton yutqazib, har bir shoh jangda ham, shaxmat o‘yinida ham undan yengilib, mot bo‘ldi.

Temur Alouddinga: „Go‘yo men saltanat siyosatida yagona bo‘lganim kabi sen ham shaxmat olamida tengi yo‘qsan“, der edi. Yana bizlardan, „ya‘ni men va mavlono Ali Shayxdan har qaysimiz o‘z san‘atida karomatlarga ega bo‘lib, benazir kishilarmiz“, derdi. Shaxmat o‘yini mansublari ilmida Ali Shayxning o‘ziga xos sharhi bo‘lib, u bilan o‘yinda chuqur o‘ylanmasdan turib, uning fikri haddiga yetishga hech bir kimsa qodir emasdi. Bir vaqtning o‘zida u ikki raqib bilan g‘oyibona o‘ynar va hisobini olish natijasida o‘z

tomonida qanday donalar borligini bilardi. U va Amir Temur katta shatranj o'ynardilar“.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Amir Temur buyuk jahongirliги bilan bir qatorda jismoniy salohiyatda benazir shaxs edi, u ta'kidlaganidek „o'z qudratimni saqlash uchun men bir qo'limga adolat shamini va ikkinchi qo'limga beg'arazlik shamini olib, bu ikki sham bilan umr bo'yi yo'limni yoritib yurdim“. U tiyrandozlik, chavandozlik, nayzabozlik, qilichbozlik, merganlik, qo'l jangi, oyoq jangi va ko'pgina milliy sport turlarini egallagani uchun tinmay g'alaba qozongan.

Harbiy yurishlardan oldin jangchilarning jismoniy tayyorgarligiga alohida e'tibor berib, dushman qo'l, oyoqlarini qayirib sindirish, oyoq bilan tepish, mushtlashish, oyoq-qo'lini bir vaqtda ishlatish usullarini ko'rsatib, sipohlarga namuna bo'lgan. Shuningdek, maxsus tayoqlar, zanjirlar, gurzi-yu cho'qmorlar yordamida zarba berish, pichoq sanchish, bolta urish mahorati ularga janggohlarda juda qo'l kelgan.

Sohibqiron navkarlarining qanchalik jismoniy tayyorgarlikka ega ekanligini tarixiy manbalardan bilib olish mumkin. Sipohning yaroq-jabduqlari va anjom-jihozlar haqida, u: „Shunday buyruq berdimki, yurish vaqtida oddiy askarlardan har o'n sakkiz kishi o'zi bilan birga bir chodir olsun, har bir askar ikki yoy, bir kamon, bir sadoq o'qdon, bir qilich, arra, bigiz, bir qop, juvoldiz, bolta, o'nta igna va orqaga osiladigan charm xalta olsun. Bahodirlar har biri bitta oddiy temir sovut, dubulg'a, bir qilich olsun“, deydi. Endi ushbu aslaha va anjom-jihozlarni manzildan manzilga ko'tarib yurishning o'zi sipohdan qanchalik kuch, matonat, jismoniy tayyorgarlik talab qiladi.

Sharofuddin Ali Yazdiyning qayd etishicha, Amir Temurning o'ziga xos xususiyatlaridan biri — davlat, mamlakat, fuqaroga g'amxo'rlik edi. Uning qoidasi — „rosti-rasti“ edi. Haqiqat — sihat-salomatlik, haqiqat — tartib, haqiqat — adolat demakdir, deb tushuntirardi. U insonparvarlik va mardlikni Olloh ham, xalq ham ulug'laydi, degan gapni ko'p takrorlar edi.

O'YINLARNING TASNIFI

„O'yin nima?“ yoki „Siz o'yinning nimaligini bilasizmi?“, „Qanday o'yinlar sizga yoqadi?“. Darhaqiqat, bunday savollar qanchalik ko'p va g'alati tuyulmasin, har bir inson „o'yin“ni o'zlaricha talqin qiladilar.

Yuqoridagi qator savollarga javob topish uchun, avvalo, o'zbek tilida nashr qilingan lug'atlarga murojaat qilamiz. „Ensiklopedik lug'at“da (1990) „o'yin, motiv natijasida emas, balki shu jarayonning o'zidan iborat faoliyat turi. Kishilik jamiyati tarixida o'yin sehergarlik, diniy marosim va boshqalar bilan qo'shilib ketgan: sport, harbiy va boshqa mashqlar, san'at (ayniqsa, uning ijro shakllari) bilan uzviy bog'langan. Bolalar tarbiyasi, ta'limi ham rivojlanishida, ularni kelgusi hayotga psixologik jihatdan tayyorlash vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega. („Ensiklopedik lug'at“. II tomlik. II tom. T., USEBR. 1990. 466- bet.)

„U kim? Bu nima?“ — o'yini haqida „Bolalar ensiklopediyasi“da quyidagicha ta'riflanadi: „Qachonlardir, o'tmishdoshlarimiz ov yoki jangga jo'nashdan oldin jangovar raqs va o'yinlar tashkil etishgan, nishonga olishda, chaqqonlik va kuch sinashda musobaqalar uyushtirishgan. Bunday mashqlar ularga dushman ustidan g'alaba qozonishga ham yordam bergan.

Siz katta bo'lganingizda kim bo'lishingizdan qat'iy nazar — shifokor yoki shofermi, operator yoki konstruktormi, o'qituvchi yoki sinovchi-uchuvchimi, foydali, xushchaqchaq, qiziqarli o'yinlarga albatta, zarurat sezasiz“, deb izoh berilgan (*U kim? Bu nima? III tomlik. III tom. T., USEBR. 1988. 256- bet.*)

„Ruscha-o'zbekcha lug'at“da „igra“—o'yin, o'ynash shaklida berilgan bo'lib, quyidagicha izohlangan: 1. O'yin o'ynash — bolalar o'yinlari; koptok o'yini; shaxmat o'yini. 2. Jilva — tovlanish, yaltirash. 3. Jimirlash — vijillash, qaynash, mavj. 4. Mashq — chalish, ijro (cholg'u asboblari). 5. Ijro etish — ijro, o'yin, o'ynash (aktyorlar, artistlar haqida). 6. Pinhoni xatti-harakatlar — nihoyat, hiyla (*Rusko-uzbekskiy slovar': v 2-x tomax T., Glavnaya redaktsiya UzSE. T., I.A.—O. s. 370.*)

O'yin haqidagi yanada aniqroq ma'lumotni „O'zbek tilining izohli lug'ati“dan topamiz. „O'yin. 1. Ko'ngil ochish, dam olish

maqsadida qilinadigan erkin harakat yoki mashg'ulot. Bolalar o'yini. Loy o'yini, ermak uchun loydan turli narsalar yasash. 2. Boshqalar bilan musobaqa qilish uchun ma'lum qoidalar asosida o'tkaziladigan mashg'ulot va shu kabilar“. (*O'zbek tilining izohli lug'ati. Ikki jildlik. Z. M. Ma'rufov tahriri ostida. M., „Rus tili“ nashriyoti, 1981. 498- bet.*)

Yuqoridagi manbalarda „o'yin“ haqida qanchalik ta'rif, izoh berilmasin, „o'yin“ning ma'nan mohiyati to'laqonli o'zining in'ikosini topgan emas, chunki o'yinga boshqa fan sohiblari o'z nuqtayi nazarlarini bildirishgan. Holbuki, „o'yin“ jismoniy tarbiya va sport mutaxassislari tomonidan o'z ta'rifini topishi zarur.

O'yin — tarixiy, ijtimoiy, falsafiy tushunchalardan iborat bo'lib, turli xil harakatlardan iborat bo'lgan murakkab harakat faoliyatidir. O'yin insonlarga xos faoliyatning muayyan shakllaridan biridir. „O'yin“ tushunchasi go'dakning shiqildoq bilan bajari-ladigan oddiy harakatlaridan tortib, sport turlarida (basketbol, gimnastika, kurash va shu kabilar) amalga oshiriladigan jismoniy faoliyatlarni o'z ichiga oladi.

O'yin shartli qo'yilgan maqsadga erishish uchun qaratilgan ongli faoliyatdir. O'yinda qandaydir moddiy boyliklar ishlab chiqilmaydi. O'yinning maqsadi o'zida. Chunki u shaxsning tarbiyasi va shakllanishiga umumiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, o'yin har doim pedagoglar, ruhshunoslar, faylasuflar, san'atshunoslar, tibbiyot xodimlari va boshqalar diqqatini o'ziga tortib kelgan.

O'yin — tarixan tarkib topgan ijtimoiy hodisadir. Masalan, bolalar o'yinlari, stol ustidagi o'yinlar, jo'r bo'lib aytiladigan o'yinlar, harakatli o'yinlar, sport o'yinlari va hokazo. O'yin o'zini anglash, ko'ngil ochish, dam olish vositasi, jismoniy va umum-ijtimoiy tarbiya, sport vositasi bo'lishi mumkin.

O'yin madaniyat unsuri sifatida jamiyatdagi barcha mada-niyatlar bilan birgalikda rivojlanadi, ular bolalar va o'smirlarni tarbiyalashning foydali vositasidir. U hamma vaqt ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va turli-tuman ko'rsatmalar hamda rang-barang mavzudagi faoliyatni ifodalaydi. O'yin faoliyati, o'yin — mehnat bilan bolalik yoshidayoq umumiylikka egadir.

O'yin — juda hissiyotli faoliyat, shuning uchun u bolalar va yoshlarning tarbiyaviy ishlarida jiddiylikni talab etadi. Katta doira-dagi xalq o'yinlari bolalar va o'smirlar o'rtasida keng tarqalgan. Xalq o'yinlarining o'ziga xos xususiyati harakatning o'yin maz-munida yaqqol ajralib turishidadir (yugurishlar, sakrashlar,

uloqtirishlar, tashlashlar va boshqalar). Bu harakat faoliyatlari ularning sujetlarida motivlashgan (mavzu, g'oyalar). Ular o'yin maqsadiga erishish yo'lida qo'yilgan turli xil qiyinchiliklar, to'siqlarni bartaraf etishga yo'naltirilgan.

Bolaning o'sishi va rivojlanishi bilan o'yinning mazmuni o'zgaradi, o'yin faoliyati dastlabki bosqichlarda oddiy bo'lsa, keyinchalik u bosqichma-bosqich boyib boradi va murakkablashadi.

Milliy kurashda „o'yin“ atamasi polvonlarning bir-birlariga qo'l silkitib yoki sakrab, yengil harakat qilishlari ma'nosini anglatadi. „Polvonlar, o'ynab-o'ynab olinglar“, deganda shu ma'no tushuniladi. „Nima uchun xalq o'yinlari yoki o'zbek xalq o'yinlari“, deb ataladi? Buning uchun xalq so'zining lug'aviy ma'nosini topishimiz zarur. Lug'atlarga murojaat qilamiz. „Ensiklopedik lug'at“ning (1990) birinchi jildi 356- betida: Xalq— 1. Muayyan mamlakat barcha aholisi. 2. Tarixning turli bosqichlarida o'zining obyektiv mavqeyiga ko'ra, jamiyatning progressiv rivojlantirish vazifalarini hal etishda qatnashishga qobiliyatli bo'lgan sinflar va qatlamlarni o'z ichiga oluvchi xalq ommasi, as, mehnatkashlar ommasi; tarixning yaratuvchisi, tub ijtimoiy o'zgarishlarning yetakchi kuchi. 3. Tarixiy birliklarning turli shakllari (qabila, elat, millat). (*Ensiklopedik lug'at. II tomlik. II tom. T., UZEBR. 358-bet.*)

„O'zbek tilining izohli lug'ati“da (1981): Xalq — 1. Biror mamlakat yoki davlat aholisi, O'zbekiston xalqi. 2. Millat, elat. O'zbek xalqi. 3. Joy bildiruvchi so'zlar bilan kelib, o'sha joyda turuvchi aholi, o'sha yer ahli ma'nosida ishlatiladi. 4. Kasb, mashg'ulot yoki toifa, tabaqani bildiruvchi so'zlar bilan kelib, o'sha kasb, tabaqaga mansub kishilar guruhini bildiradi. 5. Biror joyga to'plangan odamlar; xaloyiq, olomon (*O'zbek tilining izohli lug'ati. Ikki tomlik. Z.M. Ma'rufov tahriri ostida. M., „Rus tili“ nashriyoti, 1981. 314- bet.*)

Demak, yuqoridagi qomuslardan ma'lum bo'ldiki, xalq so'zining lug'aviy ma'nosi tilimizda el, elat, millat, aholi, xaloyiq, olomon, bir guruh kishilar ma'nolarini anglatadi va amalda qo'llaniladi, bu tilimizdagi rang-baranglikka xos xususiyatdir. Binobarin, „o'zbek xalqi“ iborasi o'rni kelganda, o'zbek eli, o'zbek elati, o'zbek millati deyilishi mumkin, bu hech qanday til qonun-qoidalariga va mantiqqa zid emas.

„Xalq“ so'zi atama sifatida o'zining qat'iy belgilangan ma'nomohiyatiga ega. Fikrimizning isboti uchun bir necha qiyosiy misollar

keltiramiz. O'zbek xalqi yoki o'zbek xalq o'yinlari deganda, O'zbekistonda va boshqa mamlakatlar-u mintaqalarda yashovchi barcha o'zbeklarni yoki o'zbek xalq o'yinlarini tushunish kerak. O'zbekiston xalqi yoki O'zbekiston xalqlari o'yinlari deganda, faqat respublikamizda yashovchi barcha aholini yoki barcha xalqlar o'yinlarini tushunmoq kerak. Chunki ular orasida o'zbeklardan tashqari turli xalqlar, fuqaroligi yo'q yoki fuqarolikdan mahrum etilgan kimsalar, muhojirlar, chet el fuqarolari va shu kabilar ham bo'lishi tabiiydir. Xullas, O'zbekiston xalqi deganda respublikada yashovchi yalpi aholi yoki o'zbek xalq o'yinlari deganda faqat o'zbek xalqiga tegishli bo'lgan o'yinlarni tushunmoq joizdir. Qadim vaqtlardan beri xalq hayotiy mazmunining siyosiy, iqtisodiy, madaniy, maishiy tomonlarini o'zida mujassamlashtirib kelgan narsa — bu o'zbek xalq o'yinlari va jismoniy mashqlari edi. Ilk zamonlarda ularning aksariyati mol boqish, yovvoyi hayvon, qush va baliqlarni ovlashga qaratilgandi. Tariximiz, o'z ohang-raboligini hech qachon yo'qotmagan. Istiqloлга erishgunga qadar biz xalqimizning juda ko'p shonli an'analarini boy berdik, lekin an'anaviy xalq o'yinlari va milliy sport turlari batamom yo'qolib ketmadi. Uni xalq o'z farzandini e'zozlagani kabi avaylab, ishonch ko'zi ila saqlab keldi. Qanchalik taqiqlashlar, ta'qiblar bo'lmasin, ular kattalardan kichiklarga, avloddan avlodga o'tib kelaverdi. Ularni bir yoki bir necha kishi yaratgan emas, uni xalq yaratgan, shuning uchun ham ular yillar bo'roniga dosh berib, asrlar osha yashayveradi.

Xalqning har qanday o'yini mehnat, turmush tarzi va tevarakat-rof bilan uzviy bog'langan. Bu ayniqsa, turli joylarda yashayotgan o'zbek xalqining o'yinlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, hamma joyda uzoqni chamalab mo'ljalga uloqtirish, tashlash, irg'itishlar mavjud, lekin tog'lik o'zbeklar nishonga yoki uzoqqa tosh, tekislikdagilar esa kesak, loy, tayoq uloqtiradilar. („*Qadama tayoq*“, „*Aniq mo'ljalga*“, „*Merganlar*“ va boshqa o'yinlar.)

Xalq o'yinlari azaldan insonning turmush tarzida o'ziga xos o'rin tutib, bolalar va yoshlarga ta'lim-tarbiya berishning asosiy vositasi sanalgan. Jamiyat taraqqiyotining har bir davrida xalq o'yinlari belgilangan maqsad va vazifalari bilan shu jamiyat manfaatlari yo'lida xizmat qilgan. O'zbek xalq o'yinlari shu qadar ko'p bo'lganki, bir qishloq o'yinlari ikkinchisidan, bir shahar o'yinlari boshqa o'yinlardan farq qilgan. Tarixiy manbalarga qaraganda, o'zbek xalqining milliy sport turlari va milliy o'yinlari

kishilarni faol, sermahsul ishlashga tayyorlagan. Bunday milliy o'zbek o'yinlarining umumiy miqdori, bilimdonlarning fikricha, 3—5 mingdan kam emas. (*F.N. Nasriddinov, A.Sh. Qosimov, O'zbek xalq milliy o'yinlari. I to'plam. O'z DJTI nashriyoti. T., 1993. 2- bet.*)

Bu o'yinlarning har biri xalqimizning orzu-istaklari, umidlari, quvonch-u tashvishlarini o'zida mujassamlashtirgan. Ular yillar davomida shakllanib, mukammal holga kelgan, ma'lum bir qoidalar asosida birlashtirilib, har xil turlarga ajratilgan. Xalq orasidagi o'yinlar doimiy va mavsumiy bo'lib, hatto shahar va qishloqlarga, kichik va kattalarga, kunduz va oqshomga xos xarakterga ega bo'lgan (*U.Qoraboyev, 1991*).

Ma'lumki, barcha o'ynaladigan o'yinlar bilan bir qatorda, turli kasb egalarining ham o'ziga xos o'yinlari bo'lgan. Ba'zi tadqiqotchilar fikricha, „uloq“ (ko'pkari) o'yini chorvadorlar orasida keng tarqalgan ekan. Chorvadorlar orasida „ko'pkari“ (uloq), „jo'nto'p“, „chimto'p“, „podachi“ kabi o'yinlar o'ynalagan (ko'pgina sharq xalqlarida, jumladan, o'zbek chorvadorlari orasida keng tarqalgan „chimto'p“ o'yini asosida hozirgi vaqtda butun dunyoda o'ynalayotgan „Chim ustida xokkey“ sport turi vujudga kelgan).

O'yin jarayonida bolalar dunyoni anglabgina qolmay, balki turli vaziyatlarda mustaqil harakat qilishni o'rganadilar. O'yin bolalar harakatining faol ko'rinishlaridan biridir.

Harakatchan o'yinlar ko'pchilik va yakka o'yinlarga bo'linadi. Ko'pchilik ichida o'ynaladigan o'yinlar axloqiy ahamiyatga ega bo'ladilar. Yakka harakatchan o'yinlarda bola sharoit va maqsadni o'zlashtirishi, muvofiq yo'lni o'zi tanlashi mumkin (*A.K. Otayev, 1990*).

O'yinlarda, asosan, sog'lom, o'z kuchiga, imkoniyatlariga ishongan bolalar ishtirok etishgan. O'yinlarda bolalarning yoshi, jismoniy tayyorgarliklari ko'p hollarda hisobga olinmagan. O'yin ishtirokchilari, asosan, bolalarning bo'y-bastiga muvofiq tanlangan. Chunki, bolalarning bo'yi va gavdasining tuzilishi katta ahamiyat kasb etgan (*T.Sh. Hayitov, D.S. Rajabov, T.J. Mirazimov va boshqalar, 1991*).

Bolalar o'yinlarini harakatli o'yinlar va ma'naviy (so'z) o'yinlar tarzida ikki guruhga ajratish mumkin (*K. Imomov, T. Mirzayev, B. Sarimsoqov va boshqalar, 1990*).

Harakatli o'yinlarda biror predmet (o'yinchoq) yoki so'z (qo'shiq) hal qiluvchi rol o'ynaydi, ular butun o'yin davomida

boshqaruvchilik, vosita vazifasini bajaradi. „Chillak“ o‘yinida chillakdasta va chillak, „Danak yashirish“ o‘yinida danak harakatni boshqaruvchi predmet hisoblanadi. „Oq terakmi, ko‘k terak?“, „Boy xotin“, „Mehmonmisiz?“ va boshqa talay o‘yinlarda so‘z (qo‘shiq) harakatni boshqaruvchi vositaga aylangan.

G. Jahongirov (1975) o‘zbek bolalar milliy o‘yinlarini tavsiflagan bo‘lmasa-da, o‘zbek bolalar folklori materiallari asosida o‘yinlardagi folklor unsurlarining o‘rnini shartli ravishda vazifalariga qarab ajratdi: qo‘l chaqqonligi o‘yinlari, topishmachoq, taqlid, quvlashmachoq, koptok o‘yinlari, chorvachilik, dehqonchilik, bog‘dorchilik, arg‘imchoq, suv o‘yinlari, she‘riy va maishiy xarakterdagi o‘yinlar.

Hozirgi kunda o‘yinlar ikki turga ajratiladi: harakatli o‘yinlar va sport o‘yinlari (*A.Sh.Qosimov, 1983*).

Yugurishning har xil turlari, sakrash, uloqtirish va boshqa harakatlardan tashkil topgan o‘yinlar harakatli o‘yinlar deb ataladi.

Pedagogik amaliyotda harakatli o‘yinlarning ikkita asosiy turi qo‘llanadi (*L.V. Bileyeva, I.M. Korotkov, 1982*):

1. Ozod, ijodiy yoki erkin o‘yinlarda, o‘yin qatnashchilari o‘zlari o‘yin rejasini belgilaydilar va belgilangan maqsadni o‘zlari amalga oshirishga harakat qiladilar. Go‘daklarda, maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarda, ko‘pincha, ular sujetli bo‘ladi, rollar sujetga bog‘liq holda taqsimlanadi, shuning uchun ruhshunoslar ularni rolli deb ataydilar. Ular yakkalik va guruhli bo‘lishi mumkin.

2. O‘rnatilgan qoida asosida tashkillashtirilgan harakatli o‘yinlar, rahbarlikni yoki bolalarning o‘z sardorlari bo‘lishini talab qiladi.

Ular mazmuni va murakkablik darajasiga ko‘ra juda rang-barang:

a) oddiy, jamoasiz harakatli o‘yinlar, qaysiki har bir qatnashchi qoidaga rioya qilgan holda, o‘zi uchun kurashadi. Barcha o‘yin faoliyati boshqalar ustidan tezlik, kuch, chaqqonlik kabi sifatlar orqali shaxsiy ustunlikka erishishga yo‘naltirilgan. Bu o‘yinlarda shaxsiy tashabbus ko‘rsatish ustunlik qiladi;

b) nisbatan murakkab, jamoaga o‘tish harakatli o‘yinlari, o‘ynovchilar, birinchi navbatda, o‘z qiziqishlarini himoya qiladigan, lekin ba‘zan, shaxsiy xohishiga ko‘ra, o‘rtoqlariga yordam beradi, ularga ko‘maklashadi, o‘yinda hujumchidan saqlanish-qutulishga yordam beradi („*Dog‘lash — qo‘lni ber*“, „*Asir bilan qochib o‘tish*“). Ba‘zan o‘ynovchi maqsadga erishish uchun boshqa

o'ynovchilar bilan vaqtincha hamkorlikka kirishi mumkin. Ayrim o'yinlarda bunday hamkorlik, hatto, qoidalarda nazarda tutilgan („Oq ayiq“, „Bo'ri va qo'ylar“);

d) jamoali harakatli o'yinlarda o'ynovchilar alohida jamoa guruhlarini tashkil qiladi. Ular jamoalarning umumiy maqsadga erishishga yo'naltirilgan hamkorlikdagi faoliyatini ifodalaydi, barcha shaxsiy qiziqishlar o'z jamoasi qiziqishlariga bo'ysundirilgan. Har bir o'ynovchi faoliyati barcha jamoa muvaffaqiyati bilan bog'liq bo'ladi. Jamoali o'yinlarda o'z faoliyatini o'rtoqlari faoliyati bilan muvofiqlashtirish zarur. Ko'pincha, jamoali o'yinlarda faoliyatni muvofiqlashtirish va o'yinning umumiy rahbarligi uchun o'ynovchilar o'rtasidan jamoa sardorini ajratish zaruriyati paydo bo'ladi, ya'ni bo'ysunish barcha uchun majburiy hisoblangan.

Ayrim, jamoali o'yinlar yarim sport tavsifiga ega: ular harakat texnikasi, o'yin usuli bo'yicha juda murakkab va belgilangan qoidalar bo'yicha o'tkaziladi. Ba'zi o'yinlarda rollarni ixtisoslashtirish talab qilinadi. Bunday o'yinlar ayrim manbalarda yarim sportli deb ataladi. Ta'lim-tarbiya jarayonida xalq o'yinlarini keng qo'llash, har xil pedagogik vazifalarni hal qilish uchun ish sharoitini hisobga olib, o'yinlarning ma'lum belgilari bo'yicha to'g'ri keladiganlarini maxsus saralash talab qilinadi. Xalq o'yinlarini tasniflash bo'yicha ham turli xil qarash, fikr, yondashishlar mavjud.

Professor V.G. Yakovlev alohida o'yin guruhlarini birlashtirib, o'ynovchilarni o'yindagi o'zaro munosabatlari va o'zaro faoliyatlari tamoyillaridan kelib chiqib, jamoali harakatli o'yinlarni pedagogik tasniflashni tavsiya qiladi, ya'ni jamoali harakatli o'yinlarni ikkiga ajratadi:

1. Jamoalarni guruhlarga ajratmasdan.
2. Jamoalarni guruhlarga ajratish bilan.

Jamoalar guruhlarga ajratilmaydigan harakatli o'yinlar ikki (o'yinboshisiz va o'yinboshi bilan)ga ajratiladi. O'yinboshisiz o'ynaladigan o'yinlar: o'z o'rnini va jamoa faoliyatidagi umumiy tartib uchun kurashadi. O'yinboshi belgilangan o'yinlarda:

a) o'yinboshiga qarshi yakka kurash; b) bu o'zaro qo'llab-quvvatlash hamda o'zaro yordam paytida o'yinboshiga qarshi kurashishga ajratiladi.

Jamoalarni guruhlarga ajratib o'ynaladigan o'yinlar ham ikkiga ajratiladi, ya'ni: a) raqibga yaqinlashmasdan turib qatnashchilarning chiqishlari; b) raqibga yaqinlashib turgan holda qatnash-

chilarning chiqishlari. Ularning har biri mohiyatiga ko'ra yana ikkiga ajratiladi, lekin harakat faoliyati bir-biridan farq qilmaydi, jumladan: a) o'z jamoasi uchun yakka kurash; b) o'zaro qo'llab-quvvatlash va o'zaro yordam paytida o'z jamoasi uchun kurashish.

Jamoali harakatli o'yinlar chog'idagi asosiy faoliyat turlari beshga ajratilgan:

1. Taqlid, ijodiy, ritmik harakatlarni bajarish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat.

2. Tezlik va chaqqonlik, qisqa yugurib o'tish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat.

3. To'p, tayoq va boshqa buyumlar bilan chaqqon hamda tezkor faoliyat.

4. Sakrash, to'siqlarni oshib o'tish, kuch ishlatib qarshilik ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat.

5. Mo'ljal olish, kuzatuvchanlik, eshitish bilan bog'liq bo'lgan, harakat malakalarini qo'llashni talab qiladigan faoliyat. Bunday tasniflash pedagogni bolalarda jamoa manfaatlarini tushunishlarini tarbiyalashga yo'naltiradi.

O'yin materialini bunday taqsimlash alohida o'yinlar o'rtasidagi metodik izchillikning o'rnatilishini yengillashtiradi va o'yinning mazmuni hamda shakli bo'yicha murakkablik darajasini belgilashga yordamlashadi. L.V. Bileyeva, I.M. Korotkov (1982) harakatli o'yinlarni quyidagicha tasniflashgan:

1. Ular mazmunining murakkablik darajasi bo'yicha: eng oddiydan nisbatan murakkabga (yarim sportli).

2. Bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish bo'yicha (7—9, 10—12, 13—15 yoshli bolalar uchun o'yinlar). Xuddi shu belgilardan umumta'lim maktablari uchun jismoniy tarbiyadan dasturida ham foydalanilgan (1—3, 4—8- sinflar uchun harakatli o'yinlar).

3. Ko'proq o'yin mazmunini tashkil qiladigan harakat turlari bo'yicha (URM bilan o'yinlar, yugurishli o'yinlar, balandlikka, yugurib kelib uzunlikka sakrash, harakatdagi va turg'un nishonga uloqtirish o'yinlari, to'pni ilib olish va otish o'yinlari).

4. O'yinda ko'proq namoyon bo'ladigan jismoniy sifatlar bo'yicha (kuch, egiluvchanlikni tarbiyalashga ko'proq ta'sir ko'rsatadigan o'yinlar).

Ko'pincha bu jismoniy sifatlar birgalikda namoyon bo'ladi. O'yinlarni harakat turlariga binoan va jismoniy sifatlarga ko'ra tasniflash jismoniy tarbiya bo'yicha mashg'ulotlarning barcha shakllarida foydalaniladi.

5. Sportning alohida turlariga tayyorlaydigan o'yinlar. Harakatli o'yinlardan texnikaning alohida unsurlari va taktikani jismoniy sifatlarni tarbiyalashda, u yoki bu sport turi uchun zarur bo'lganlarini mustahkamlash va takomillashtirish maqsadida foydalaniladi.

6. O'ynovchilar o'zaro munosabatlariga bog'liq holdagi o'yin:

- a) o'ynovchilarning bevosita „raqib“ bilan chiqishlari; b) „raqib“ bilan chegaralangan holda yaqinlashib o'yinlarga kirishish; d) „raqib“ bilan kurashish o'yinlari.

Ayrim pedagoglar o'yinlarni o'ynovchilarning o'zaro munosabatlari tamoyili bo'yicha taqsimlab, ularni „oddiylarga“ bo'ladilar, har biri boshqalarga munosabatsiz maqsadda bo'ladilar, „murakkablari“ esa o'ynovchilarni guruhlariga bo'lish bilan jamoalar, partiya, har biri o'z jamoasi qiziqishlarini qo'llab-quvvatlaydi.

So'nggi o'n yilda xalq jismoniy tarbiya vositalarining nazariy, tashkiliy, metodik va amaliy jihatlari rivojiga ishlab chiqarish ta'sir ko'rsatdi.

Qorachoy-cherkass avtonom viloyati xalqining milliy xalq jismoniy tarbiya vositalari quyidagicha tasnif qilinadi (*Bayramqulov X. K., Mansurov I.I., Elgaytarov A. A., 1991*):

1. Ishlab chiqarish malakalarini takomillashtirish uchun (ov, o't o'rish, pichan to'plash, qo'ylarning junini qayta ishlash, tog'ga chiqish, tog' daryolaridan o'tish, tog'girlik, qor ustida yurish, og'irlikni ko'tarish va olib o'tish hamda boshqalar).

2. Harbiy-amaliy maqsadlar uchun (kurash, ot ustida kurash, piyodalarning ot ustidagilar bilan kurashi, ho'kiz bilan kurashish, piyoda va otda qilichbozlik, qo'l jangi, kamonda va quroldan har xil holatda otish, otda chopish va har xil masofaga poyga, tik aylanma tog'li joydan tushish, to'siqlardan oshib o'tish, jigitovka, voltijirovka, chavandozlarning jamoali o'yinlari „Qorachoy polosi“, „Bayroq uchun kurash“, yengil atletika va gimnastika mashqlari va h.k.)

3. Ko'ngil ochish uchun (bolalar o'yinlari, chim ustida xokkey, turli attraksionlar, silliq ustun va ho'kiz terisidan qilingan arqon bo'ylab tirmashib chiqish va boshqa.). Tabiiyki, jismoniy mashqlarni bunday ajratish ularni qat'iy chegaralash imkonini bermaydi. Ularning ko'pchiligi birinchi, ikkinchi va uchinchi guruhlariga ham kiritilishi mumkin.

R. Yo'ldosheva (1992) o'zbek xalq o'yinlari, xalq ijodiy faoliyatining bir turidir, deydi. Ularni mehnatkash xalq yaratdi va keng xalq ommasi davom ettirdi. Hozirga qadar o'zbek xalqi

o'zining tantanalarini katta xalq tomoshalari — sayillari bilan nishonlaydi. Ilgari sayillar diniy sanalar bilan bog'liq bo'lgan. Masalan, har yili ikkita katta bayram:

1) Ramazon hayiti; 2) Qurbon hayiti keng miqyosda bayram qilingan.

Shular qatorida:

1. Diniy bayramlar.
2. Bahorgi va kuzgi ommaviy tomoshalar, sayillar o'tkazish odat tusiga kirgan. Bundan tashqari:

1. Ot sporti o'yinlari.
2. Dehqonchilik o'yinlari.
3. Musiqali o'yinlar (karnay, surnay, nog'ora, childirma).
4. She'riy o'yinlar (she'r, sanoq, terma, qo'shiq).
5. Raqsli o'yinlar.
6. Dorboz o'yini.
7. Harbiy-amaliy o'yinlar.
8. Harbiy-sport o'yinlari.
9. Xodalarda yurish o'yini.
10. Chorvachilik o'yinlari.
11. Tayoq o'yini.
12. Hayvonlar bilan o'yinlar.
13. Qushlar bilan o'yinlar ham me'yorida o'ynalgan.

R. Yo'ldosheva o'zbek xalq o'yinlarini mazmuniga ko'ra quyidagicha tasniflaydi:

I — dramalashgan o'yinlar:

a) hayotiy (tarixiy-hayotiy, madaniy-hayotiy, kasb-korlik-hayotiy);

b) kulgili o'yinlar;

d) qo'shiq va raqs o'yinlari.

II — mazmunli-rolli o'yinlar.

a) mazmunli-harakatli;

b) sport o'yinlari;

III — ijodiy o'yinlar:

a) o'zbek xalq ertaklari va afsonalari asosida o'quvchilar tomonidan yaratilgan o'yinlar;

b) maqsadga muvofiq badiha o'yinlar, o'quvchilarning o'zlari yaratadigan boshlanishi bir va oxiri har xil o'yinlar, natijasi ma'lum bo'lgan o'yinlar;

d) o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini faollashtiradigan she'r to'qish, qo'shiq, raqs, imo-ishoralar, taqlid qilish va hokazolar bajariladigan o'yinlar;

e) tasviriy ijodkorlikka, o'yinlar uchun kerakli narsalarni bajarishga doir o'yinlar (*Yo'ldosheva R. O'zbek xalq o'yinlarining tarbiyaviy ahamiyati. T., „O'qituvchi“, 1992. 119- bet*);

f) S. A. Aslaxanov (1993) chechen va ingush xalq jismoniy tarbiya vositalarini pedagogik va tashkiliy belgilariga asosan tasniflagan:

1) dars tipiga mos kelishligi o'rgatish darslarida yordamchi va tayyorgarlik; takomillashtirish darslarida asosiy; predmetli darslarida o'rganiladigan harakat faoliyati tuzilishi bo'yicha;

2) harakat ko'nikmasi va malakasini shakllantirishga ko'proq ta'siri bo'yicha;

3) asosiy harakat sifatlarini rivojlantirishga ko'proq ta'siri bo'yicha;

4) darsni o'tkazish joyi bo'yicha.

„Bizning fikrimizcha, — deydi u — xalq o'yinlari va jismoniy mashqlari, jismoniy tarbiyaning nazariy va uslubiy asosi holatlariga mos holda tizimlashtirishi, maktabgacha yoshdagi bolalar va maktab o'quvchilarini sog'lomlashtirish — badantarbiya va ommaviy-sport ishlarida munosib o'rin egallashi mumkin“.

O'tkazilgan izlanishlarimiz natijasi — xalq o'yinlarini yozib olish, ilmiy ekspeditsiyalar, savol-javob va maxsus adabiyotlar tahlili o'zbek xalqi naqadar katta ma'naviy-moddiy boylikka ega ekanligini ko'rsatdi. Xalq o'yinlari shunchalik rang-barang, turli-tumanki, ular bamisoli hali o'z boyliklarini yashirib yotgan bir xazina, bu xazinaning kalitini izlash, topish zarur. Kalit esa xalq orasida, xalqning qalbidadir. Kalitni topish har kimga ham nasib qilavermaydi, lekin astoydil izlangan, tinimsiz harakat qilgan, har doim maqsadiga erishgan odam bu kalitni topishga muvaffaq bo'ladi. O'zbek xalq o'yinlarini ijtimoiy-tarixiy kelib chiqishiga nisbatan shartli ravishda quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Mehnat o'yinlari.

2. Milliy harakatli o'yinlar.

3. Milliy sport o'yinlari.

4. Sayohat.

5. Musiqa va raqsli o'yinlar.

6. Jonivorlar bilan o'tkaziladigan o'yinlar.

Yuqoridagi ajratilgan har bir guruh o'zining mazmuni, yo'nalishiga ko'ra yana guruhchalarga bo'linib ketadi. Masalan, mehnat o'yinlari ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik, maishiy tasvirdagi o'yinlarga bo'linadi. Ma'lumki, insonni hayvonot

dunyosidan ajratqan narsa mehnat hisoblanadi, shuningdek, o'yinlar ham mehnat mahsulidir, shuning uchun ham biz birinchi guruhni mehnat o'yinlari deb atadik. Mehnat o'yinlari insonlarga ko'tarinki ruh, xushchaqchaqlik, yaxshi kayfiyat bag'ishlagan. Darvoqe, ajdodlarimizning ovchilik o'yinlari vujudga kelgan bo'lsa, chorvachilik asosida qushlar va hayvonlar o'yinlari, dehqonchilik asosida poliz va bog'dorchilik o'yinlari shakllangan. Har qanday o'yinning asosini harakat tashkil qilgani uchun xalq o'yinlarining katta bir qismi o'zbek xalq milliy harakatli o'yinlari deb ataladi. Alisher Navoiy ta'biri bilan aytganda, „harakat tiriklik mezonidir“, harakat bu yurish, yugurish, sakrash, uloqtirish va hokazolar demakdir. O'zbek milliy harakatli o'yinlari o'g'il va qiz bolalar uchun alohida o'yinlar, varrak (o'g'il bolalar uchun) mavsumiy o'yinlar (bahor, yoz, kuz, qish), tungi va kunduzgi o'yinlar, topishmoqli, taqlidli, koptok, suv o'yinlari, quvlashmachoq, arg'imchoq bilan bajariladigan o'yinlarning katta bir silsilasini tashkil qiladi. O'zbek milliy harakatli o'yinlari o'g'il va qiz bolalar uchun nisbiy ravishda ajratilgan bo'lsa-da, aslida o'smirlar, yoshlar va barkamol yoshdagi kishilar uchun ham moslashtirilgan.

O'zbek xalqining sevimli adibi Oybek o'zining qator asarlarida 30 taga yaqin milliy xalq o'yinlarini batafsil bayon qilgan. Yoritilgan o'yinlar xalqning kundalik turmushini, ishini, yumushlarini, rasm-rusumlarini aks ettiradi. Shuning uchun Oybekning o'zi „...men ijodimni xalq taqdiri bilan bog'lashga harakat qildim, xalqqa foydali ish qilishga, uning orzu-umidlarini ifodalashga intildim, xalqning quvonchlari va qiyinchiliklariga hamdard bo'ldim“, deydi. Binobarin, u haq gapni aytgan edi:

*Yosh o'rtoqlar bir zamon
Sizdek bir bola edim,
Laqabim — „Mitti polvon“,
Yumaloq, qora edim.
Sakradim tomdan tomga,
„Boyinchoq“ it yonimda.
Oshiq, chillak o'ynardik,
So'ng ko'chada shomgacha. („Eski va yangi bolalik“.)*

Yosh Muso xalqning azaliy o'yini bo'lib kelgan „oshiq“ o'yinini juda mohirona o'ynagan. Bu uning chamalashni, mo'ljalni to'g'ri olish, chaqqonligidan, nishonga aniq urishidan dalolat beradi, aks holda „Esimda qolganlaridan“ she'rida uni bunchalik ta'rif eta olmasdi:

*Oshiq o'ynar edik doim
Nonxo'rakka kelgan zamon.
Bir to'p bola...chang, to'polon,
Ko'chalarda yurar joyim.
Kirisharkan men o'yinga,
Yassi soqqam ish berar.
Kuragidan chiqmay sira
Oshiqlarni xo'p terar.*

(„Oybek asarlarida xalq milliy o'yinlarining yoritilishi“, 52—53- betlar).

Oybek bahor paytlari varrak yasashga va uchirishga juda ishqiboz bo'lgan, yarim kecha bo'lsa ham varrak uchirib undan maroqlangan: „Mahallada bolalar tomma-tom yurib varraklar, katta bahaybat quroqlar uchirardilar. Men ham odatdagidek, ashaddiy varrak-chiman... Mabodo, qurog'im yirtilsa bormi, darhol hujraga kirib, yangisini yasashga kirishaman. Savag'ichni baqqoldan olib kelaman, shirachni yalinib-yolvorib bobomdan olaman... Shamol turganda qorong'i kechalarning qoq yarmisida bo'lsa ham, chillakdagi ipning hammasini qo'yib, ustunga bog'layman va quroqning vag'illab uchganini zavq bilan eshitib o'tiraman“ („*Bolalik*“ qissasidan).

Turoni zamin ikki daryo (Amudaryo va Sirdaryo) oralig'ida joylashganligi uchun suv o'yinlari azaldan bolalar o'rtasida katta qiziqish bilan o'ynalib kelingan. Payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam „O'g'illaringizni suzishga o'rgating“, deb bejiz aytmaganlar. Mashhur „Devon-u lug'otit turk“ asarida suv haqidagi „suv yuziga chiqish, qalqish“, „suv chuqurlashdi, ko'paydi“, „kechdi, o'tdi“, „suv“, „dengiz, ariq, qirg'oq“, „sakradi“, „u suvda suzmoq istadi“, „sakrashdi, irg'ishdi“, „sho'ng'ishdi“, „cho'mdi, sho'ng'idi“, „to'lqinlandi, mavjlandi“, „ko'mdi“, „suzdi“, „suv yo'li“ kabi suv bilan bog'liq iboralar uchraydi. Amudaryo, Sirdaryo, Chirchiq, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo bo'ylarida yashaganlarning „Chumurdi qochdi“, „Olma menda“, „Topag'on“ va boshqa o'yinlar sevimli mashg'uloti hisoblangan.

O'zbek xalq o'yinlari ichida milliy sport turlari yetakchi o'rinda turadi. Milliy sport turlariga — kurash, yurish, poyga, sakrash, suzish, chavgon, nard va shatranj, suyak yoki tosh sindirish, muallikchilik, tosh yoki og'irlik ko'tarish; harbiy-amaliy sport turlariga — chavandozlik, tiyrandozlik, qilichbozlik, tayoqbozlik, mushtlashish, sapqon yoki palaxmondan otish kabilar kiradi.

Binobarin, bolalar o'rtasida harbiy-amaliy tavsifga ega bo'lgan harakatli o'yinlar ham ko'plab o'ynalgan. Chavandozlik eng qadimiy sport turi hisoblanadi. U bilan bog'liq bo'lgan „Ko'pkari“, „Poyga“, „Ag'darish“, „Ot ustida qilichbozlik“, „Chavgon“, „Qovoq“, „Qiz quvmoq“ kabi sport turlari ham xalqimiz orasida mavjud. Sportning qilichbozlik turida ham ajdodlarimiz juda mashhur bo'lishgan. Ibtidoiy jamiyatda ham asosiy ov qurollaridan biri tayoq hisoblangan. Hozirgi paytda tayoq ishlatish san'ati faqatgina sharq yakka kurashi o'yinlarida qolgan.

Qadimdan xalqimiz to'g'ri, chiroyli odim tashlashga e'tibor bilan qaragan hamda yurish qoidalarini ham yaratganlar: „Yurganda kibr-havo qilib yurmaslik. Atrofga alanglamaslik. Boshqalar ortidan kuzatmaslik. Keksalarni quvib o'tmaslik. Sheriklarni kuttirib qo'ymaslik va boshqalar“ yurishning asosiy mezonini hisoblangan. Amir Muhammad dedilarki „...Yurishi va raftori shu qadarlikli Mashhaddan Xurosongacha, ya'ni Hirotgacha bo'lgan 60—65 farzanlik mashaqqatli yo'lni ikki kunda piyoda bosib o'tgan“. Qadimda o'tkazilgan yurish musobaqalari asosida hozirgi sportdagi yurish turi paydo bo'lgan. Xalq afsonalari, eposlari va rivoyatlarida aytilishicha, balandlikdan balandlikka, uzunlikdan uzunlikka sakrash yoshlardagi chaqqonlik, epchillik, sakrovchanlik kabi jismoniy sifatlarini rivojlantirish vositasi bo'lgan. Bolalik paytdan boshlab bahs o'tkazish xalqimiz orasida rasm bo'lgan. Jaloliddin Rumiy yoshlikdagi bir voqeani shunday eslaydi: „... Ey fakixbachcha, kel, bellashamiz, mard bo'lsang, anovi tomga sakra... Bolalar tom labiga kelib, pastga qarashdi: o'rtada quyuq butalar o'sib yotar, ikki uyning orasidagi masofa, chamasi, besh gazdan kam emasdi...“ „Boysun nohiyasidagi Sayrob qishlog'ida istiqomat qiluvchi Turob polvonning aytishicha, qadim-qadimda Boysunda Nasimqul degan nomdor egarning tepasiga o'tkir pichoq bog'langan otning ustidan bemalol sakrab o'ta olgan. Xalq orasidagi rivoyatlardan yana birida aytilishicha, Nazarbek degan chapdast yigit qatorlashtirib qo'yilgan yettita eshakning ustidan sakrab o'tgan“. Abu Ali ibn Sinoning badantarbiya tizimida ham „balanddagi biror buyumga sakrab osilib olish“, „bir oyoqda sakrash“ kabi mashqlar berilgan.

Suzish — xalqimizning milliy sport turi sanaladi. „Devon-u lug'otit turk“ asarida bolalar va kattalar o'rtasida o'tkazilgan bahslar haqida misollar keltirilgan. Binobarin, „suv kechishdi“, „sakradi“, „sho'ng'ishdi“, „suzdi“, „choprushdi“ deyilgan (1.2 *Badoye ul-*

vaqoye. 42—44, 113—114- betlar. 3. Radiy Fish. Jaloliddin Rumiy. T., „Adabiyot va san'at nashriyoti“. 1986 23-bet.). Surxondaryoda jismoniy tarbiya va sport bilan o'tkazilgan musobaqalar tasvirlangan. Suvdan kechish, suvdan kechib o'tish musobaqasi, suzib o'tish bahsi ham berilgan. Balanddan sakrab uzoqqa tushish, suv tagida uzoq vaqt sho'ng'ib yurish, sho'ng'ib uzoqdan chiqish musobaqasi. O'tmishda ajdodlarimiz o'ta chidamli, chiniqqan, baquvvat va serharakat bo'lishgan. Bobur Mirzo o'zi haqida shunday hikoya qiladi: „... Menga g'uslga ehtiyoj edi. Bir ariq suyidakim, yoqalari qalin muz tungub edi, o'rtasi suvning tezligi jihatdan yax bog'lamaydur edi, bu suvga kirib g'usl qildim. O'n olti qatla suvga chumdum. Suvning sovuqligi xeyli ta'sir qildi“. Zayniddin Vosifiy xurosonlik suzuvchining mahorati haqida gapiradi: „... Suzishdagi qobiliyati shu darajadagi, bir kun Faridun Husayn Mirzo Bog'i Zogonda uning ikki qo'lini ikki oyog'iga bog'lab qo'yishni buyurgan. Uni chupchak qilib hovuzga otganlar. Peshin nomozidan to nomozshomgacha u o'sha hovuzda shu ahvolda suzib yurgan“.

Qadimda qurolsiz jang qilish usullaridan biri mushtlashish, ya'ni qo'llar bilan mushtlashish musobaqasi o'tkazilib turilgan. Bobur o'z xotiralarida, mushtlashish musobaqalarini ham tilga oladi va bir joyda o'shlik „urushqoqlar“ birinchilikni olganlar. Uning yozishicha: uning zamondoshlari orasida bir zarb bilan otni qulata oladigan odamlar ham bo'lgan: „...Umarshayx Mirzoning bisyor zarb mushti bor edi, aning mushtidin yigit yiqilmog'on yo'qtur... Yana Sayfiy Buxoriy edi, mahkam zarbmushti bor ekan“. R. Abdumalikov (1996) milliy sport turlari haqida shunday fikrni bildirgan: „...ko'pkari (uloq), poyga, ba'zi bir qiziqarli harakatli o'yinlar „milliy sportimiz“ deb baralla aytilmoqda. To'g'ri, o'yinlarning mazmuni, qoidasi va tarbiyaviy jihatlari har qanday sport turidan ustun turadi. Lekin ularga sport maqomi berilmagan-ku. Respublikamizda faqat „O'zbekcha kurash“ (Farg'ona va Buxoro usullari)ni milliy sport deymiz. (1. 3. *Boburnoma*, 10- bet. 2. *Badoye ul-vaqoye*. № 113—114-betlar. 4. *Boburnoma*. 88- bet). U oltmishinchi yillarda shunday deb atalish maqomiga ega bo'lgan edi. Ya'ni u yagona sport tasnifiga kiritilgan. Muallif fikrini davom etib: „Sport tasnifiga kirmagan turlarni sport deb atash mumkin emas“, deb qat'iy e'tiroz bildiradi. Sport tasnifi, asosan, keyingi yuz yilliklarda ishlab chiqildiki, ungacha har bir milliy sport turining yo'nalishi, mazmuni va xalq tomonidan ishlab chiqilgan umumiy qoidalari bor, sayil-tomoshalardagi bahslar, kurashlar

xalq tomonidan ishlab chiqilgan qoidalar asosida qadimdan o'tkazilib kelingan. Demak, biz haqli ravishda yuqorida qayd qilgan xalq o'yinlarini faxr va g'urur ila „milliy sport turlarimiz“ deb ayta olamiz.

Xalq o'yinlarining to'rtinchi bo'limini musiqaviy va raqsli o'yinlar tashkil qiladi, ya'ni: musiqaviy, raqsli, qo'shiqli, she'riy, sanoq termalari, kosa yoki tovoq o'ynatish, qoshiq o'ynatish, qo'g'irchoq o'ynatish, dorbozlik, masxarabozlik va qiziqchilik, askiyachi-qofiyachi. Jonivorlar bilan bog'liq o'yinlarni xalq o'yinlarining beshinchi bo'limiga kiritildi: ayiq, bedana, ilon, kaklik, xo'roz, kaptar, ho'kiz, qo'chqor. O'zbek xalq o'yinlarining oltinchi bo'limi qilib sayohatni kiritdik, chunki sayyohlik va sayohat haqida gap ketganda bir narsani alohida qayd qilmoq darkor, ya'ni Sharqning barcha mutafakkirlari va allomalari mubolag'asiz aytish mumkinki, ular o'ziga xos sayyohlar hisoblanadilar. Sayohat, o'z navbatida, sayr, safar, sayohatga ajratiladi. Biz yuqorida ayrim xalq o'yinlari haqida to'xtaldik, ularning ba'zi birlarining tarixi, mazmuni, qoidalari qisqacha izohlandi. Kelajakda xalq o'yinlarini yanada chuqurroq o'rganish, ilmiy-tadqiqot ishlarini keng miqyosda amalga oshirish zarur. Chunki asrlardan asrlarga, nasllardan nasllarga o'tib kelayotgan xalq o'yinlarida xalqimizning hayot falsafasi, turmush tarzining qiyofasi va qonuniyatlari butun borlig'i bilan aks etgan. Qaysi asr, qaysi davr, qanday sharoit bo'lmasin ota-bobolarimiz o'z zurriyotlarining barkamol inson bo'lib yetishishlari haqida g'amxo'rlik qilganlar. Jismoniy baquvvat, sog'lom, ruhan tetik, ma'naviy yuksak, bilim va hunar sohibi, axloqan pok farzandlargina avlodning haqiqiy davomchisi hisoblangan. Kelajagi buyuk davlatning egasi — sog'lom avlodni tarbiyalashda xalq o'yinlari o'ziga xos vosita va uslub sanaladi. Xalq o'yinlarini tasniflashdan maqsad shuki, ularni zamonaviy jismoniy mashqlar, sport o'yinlari bilan uyg'unlashtirish, maktabgacha tarbiya muassasalari, maktab, o'rta maxsus va oliy o'quv yurti jismoniy madaniyati dasturiga moslashtirish, kelajakda mukammal ilmiy, nazariy va amaliy bilimlar, harakat ko'nikmasi hamda malakalarining majmuasini ishlab chiqishdir. Undan tashqari, xalq o'yinlarining sog'lomlashtirish, ta'lim va tarbiyaviy yo'nalishlarini belgilashdan iboratdir.

O'ZBEK MILLIY XALQ HARAKATLI O'YINLARINI TASHKIL QILISH VA O'TKAZISH USLUBIYATI

Sobiq sho'rolar davrida o'zbek xalq milliy harakatli o'yinlaridagi juda ko'p qoida va mezonlar, jumladan: o'yin boshlash uchun bolalarni chaqirish va to'plash, qur'a tashlash, o'yinni tamomlash, rag'batlantirish, taqdirlash, jazolash va boshqalar o'zgarishlarga duch keldi. Buning ham ijobiy, ham salbiy tomonlari bo'lgan, albatta. Ijobiy tomoni harakatli o'yinlar terminologiyasi turli milliy va baynalmilal so'zlar hisobiga boyidi. Salbiy tomoni, shu xalq yaratgan o'yinlardagi milliylik bo'yog'i o'zgardi, ohori to'kildi, ya'ni ko'pgina o'yinlar umumiylik sifatini kasb etdi, bu shu xalq urf-odati, udumlari, madaniyatining tabiiyligiga putur yetkazildi, degan so'zdir. Yoki buni xalqning ma'naviyati, qadriyatini yo'qotishdagi ilk qadamlardan biri deb tushunsa ham bo'ladi. To'g'ri, yetmish yil mobaynida hammamiz ma'lum bir ko'rsatmalar asosida ishladik, endi esa mustaqil mamlakat bo'ldik. Shuning uchun hozirgi kunda xalqimizning barcha jabhalardagi madaniy merosini, ma'naviyatini, madaniyatini tiklashimiz va uni rivojlantirishni o'z oldimizda turgan asosiy vazifalardan biri deb qarashimiz kerak.

Xalq milliy harakatli o'yinlari, raqslari va sport turlari singari o'zining bitmas-tuganmas bilim va tajriba sarchashmasiga ega. Shu boisdan milliy harakatli o'yinlarni o'rganish, keng jamoatchilik asosida tadqiq qilish, ularni o'quvchilarning jismoniy madaniyati jarayoniga tadqiq etish, ayni muddaodir.

Milliy harakatli o'yinlarni tashkil qilish va o'tkazishning o'ziga xos tomonlari mavjud. Shuning uchun ham, o'yinning nozik tomonlarini bilishning ahamiyati kattadir.

O'yinning bolalarni o'yinga chaqirish va to'plash, o'yinni boshlash uchun qur'a tashlash, o'yinni tamomlash kabi o'yin mazmunini to'liq ochib beradigan o'ziga xos xususiyatlarini bilmasdan turib sog'lomlashtirish, ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni, jismoniy sifatlarni (tezkorlik, chidamlilik, kuch, chaqqonlik va boshqalarni) tarbiyalab bo'lmaydi. Xalqning mehr qo'ri bilan yaratilgan har bir o'yini, o'yinning umrboqiyiligi, unga qanday

munosabatda bo'linishga ham bog'liq. Binobarin, o'yin har bir xalqning qalb ohanglari, hayot tashvishlari va quvonchlarini, turmush tarzini, xususiyatlarini belgilaydi. Uni saqlab, e'zozlab, me'yoriga yetkazib o'ynay bilish faqat shu xalq vakiligagina xosdir. Birorta millat o'zgalar o'yinini, ularchalik zavq-shavq bilan, ko'tarinki ruh bilan o'ynay olmaydi. Sababi har bir millat o'ziga xos uslubga, xususiyatga ega. Bu esa shu millatga ona tabiat tomonidan berilgan in'omdir, ne'matdir. Uni ko'r-ko'rona o'zgartirish mumkin emas, o'zgartirishlarni turmushning o'zi taraqqiyot, rivojlanish, turmush tarzidan kelib chiqib kiritib boradi.

O'YINGA CHAQIRISH VA TO'PLASH

Xalq og'zaki ijodini o'rganish va ilmiy adabiyotlar tahlili bolalarni o'yinga chaqirish va o'ynovchilarni to'plash odat tusiga kirganligini, harakatli o'yinlarni o'ynash uchun ma'lum belgilangan vaqt, joy tanlanmagan yoki maxsus hozirlik ko'rilmaganligini ko'rsatadi. Ular qachon to'planishsa o'sha payt, o'sha vaqtda o'yin o'ynalavergan. Shuning uchun ham o'yinlar boshlanishidan oldin bolalarni yig'ish, ularni bir joyga to'plashda har bir bolaning jonbozlik, tashabbus ko'rsatishi talab qilingan. Ota-onalar o'z bolalarini uydan chiqishiga turli xil munosabatda bo'ladilar. Ko'pincha, ota-ona bolaga javob bermaslikka harakat qiladi. Bolalar buni juda yaxshi bilishadi, ular o'rtog'ini uydan chaqirib olish yo'lini qidiradilar. Bu haqda G. Jahongirov o'zining „O'zbek bolalar folklori“ nomli risolasida juda yaxshi to'xtalgan: Ular uch-to'rtta bo'lib, o'rtog'ining hovlisiga boradilar, ko'chada turib chaqira boshlaydilar. Masalan, qizlar dugonalarini chaqiradilar:

— Kel, o'rtoq, kurchoq-kurchoq o'ynaylik!

— Yur, bekinmachoq o'ynaymiz!

O'g'il bolalar o'rtog'ining laqabini aytib chaqirishi mumkin:

— Laylak, chiq o'ynaymiz!

Ba'zi joylarda o'yinga quyidagicha chaqiriladi:

— Tokchaga bug'doy sepuvdim,

Undimikino, unidimikin?

Mashrabboy uydan chiqmaydi,

Yetdimikino, yetdimikin?

Ayrim joylarda esa keskinroq, murosasizroq ravishda chaqiriladi:

— Tomda tovuq qotarmu,

Ayroningdan totarmi?

O'yin yoqmas bolalar.
Nomozshomdan qotarmu?
Kel-ho, kel!

Dangasalik qilib ko'chaga chiqishga eringanlar esa darhol tanqidga uchraydi, bolalar ularni mustaqillikka, dadil bo'lishga undaydilar:

— Keragida paxta bor,
Uyqung kelsa yotaver.
Onang qurg'ur qo'ymaydi,
Mushday qorning to'ymaydi?
Kel-ho, kel!

Agar chaqiriluvchi qiz bola bo'lsa, u birmuncha muloyim ohangda chaqiriladi. Mabodo, qizning onasi o'gay bo'lib, qiziga yomon qarashini dugonalari bilguday bo'lsa ham, termada „o'gay ona“ so'zi ishlatilmaydi, imo-ishora bilan o'z noroziligini ifoda qiladilar:

— *Oylar oydin bo'libdi, dugona,
O'ynagingiz kelibdi, dugona,
Yoki onang qo'ymaydimi, dugona,
Mushtak qorning to'ymaydimi, dugona?*

Shuncha chorlovdan keyin ham chiqishmasa, ularning nomiga kesatliq so'zlar aytiladi, o'yinyoqmas qizlar esa kampirlarga o'xshatiladi:

*Kun botti, Oyijon momo yotdi,
Yotishi bilan uyg'onmay qopti!*

Bolalar bir-birlarini qo'shiq aytib, o'ynagani chaqirganlar. Bunday o'yinlar xalq ichida chorlamalar deb yuritiladi. Bu o'yin chorlov kechinmalarini ayni bir vaziyatga bog'liq holda ifodalaydi va o'yinga da'vat etish, chaqirish, to'plash vazifasini bajaradi:

*Bola bo'lsang, kelaver,
O'ynab-o'ynab ketaver.
Kel-ho, kel!
Kel-ho, kel!*

Chorlamalar, asosan, hayqirib aytiladi, bu esa bolalardagi o'ynash ishtiyoqini oshiruvchi alanga kabi ta'sirchan vositadir.

O'yinga chaqirish va tashkil qilishning turlari, shakllari juda ko'p, biz faqat ayrim namunalarinigina keltirdik. Uning asosiy vazifasi bolalarni o'yinga da'vat qilish, qalblarini qitiqlash, undash, esga solish va ularning qiziqishlarini kuchaytirishdan iboratdir.

O'YINNI BOSHlash UCHUN QUR'A TASHlash

Xalq harakatli o'yinlarining asosiy shartlaridan biri — qur'a yoki chek tashlash bo'lib, u bo'lajak o'yinning haqqoniy, shiddatli, qizg'in o'tishiga kafolat beradi.

Har bir o'yinning jiddiy bahs, musobaqa usulida olib borilishida chek tashlashning tarbiyaviy ahamiyati kattadir. Chek tashlash haqidagi ma'lumot Mahmud Koshg'ariyning mashhur „Devon-u lug'atit turk“ kitobida bayon qilingan. Ushbu kitobda bu so'z „chekashdi“ ma'nosida berilgan. Boshqa bir sahifada chek tashlashning izohi „qur'a“ ma'nosida berilgan: „U barmoqlar bilan qur'a tashlab, toleyini sinadi“. Bundan tashqari, uning „suriladi“ ko'rinishi ham mavjud. Vaholanki, chek tashlashdan, „surilishdan“ maqsad — toleyini sinab ko'rmoqdir. Bolalarning qur'a tashlashdan asosiy maqsadi, o'yinni kim, qaysi biri oldin boshlashi kerakligini aniqlashdir.

Milliy xalq harakatli o'yinlarini boshlash uchun, asosan, chek tashlashning to'rt xil usulidan foydalaniladi: 1) og'zaki; 2) biror buyumni tashlash; 3) biror buyumni yashirish; 4) sanoq termalari.

Qur'a tashlashning og'zaki usuli ham mavjud bo'lib, u o'yin boshlanishidan oldin bolalar ikki guruhga bo'linganda qo'llaniladi. Avval bolalar tomonidan ikkita bola o'yinboshi qilib tayinlanadi. So'ngra yig'ilgan bolalar bir juftidan bo'lishib, bir-birlariga „ot qo'yib“, o'yinboshilar oldiga kelishadi. O'yinboshilar belgilangan joyda turishib ularning so'zlarini tinglashadi. Ikki bola baravariga yoki birontasi:

— Ona, ona, kim ona? deydi.

— Men ona yoki biz ona, — deb o'yinboshilar aytadilar.

Bolalar:

— Sizga osmondagi oy kerakmi, kishnab turgan toy kerakmi?

Ikki o'yinboshi kim birinchi tanlab olishi kerakligini o'zaro oldindan kelishib oladilar va birinchi o'yinboshi aytadi:

— Menga kishnab turgan toy kerak.

— Unday bo'lsa, kishnab turgan toy men bo'laman!

— Bu yoqqa o't, bizdan ekansan! — deydi birinchi o'yinboshi.

Ikkinchi o'yinboshiga esa „osmondag oy“ o'tadi.

Yoki:

— Kimga anor, kimga o'rik? — deyiladi.

Endi ikkinchi o'yinboshining „anor“ yoki „o'rik“ tanlash navbati keladi.

Shunday qilib, bolalar xayollariga qanday buyum, qurol, narsa, hayvon, parranda, qush nomi kelsa, o'zlarini shuning nomi bilan belgilayveradilar:

— Kimga qalpoq, kimga telpak?

— Suvmi, moymi?

— Qirg'iy, lochin?

— Tulkimi, bo'ri?

Ba'zan chiroyli she'riy lavhalar ham to'qishadi:

— Laylak keldi yoz bo'ldi,

Qanoti qog'oz bo'ldi.

— Biz ikki — guli lola.

Kimga gul-u, kimga lola?

Bolalar xarakter xususiyatlariga ko'ra qaytarishni yoqtirmaydilar, shuning uchun noyob so'zlarni ishlatishga harakat qiladilar. O'yinboshilarni fikran chalg'itish maqsadida o'z nomlarini „qiyshiq qo'yib“ olishlari ham mumkin:

— Kimga „man“, kimga „san“? — deyishadi. Birinchi o'yinboshi „man“ ni tanlasa, „san“ni tanlaganlar keyingi navbatda o'yinga kirishadi. Masalan, o'yin navbatini aniqlash uchun bitta bola o'ynovchilardan 8—10 metr uzoqlikda teskari turib, bir qo'lini musht, bir qo'lini shop (qilich ma'nosida) qilib, balandga ko'tarib turadi. Ikkala o'yinboshi o'zaro kelishib, biri „musht“ni, ikkinchisi „shop“ ni tanlaydi.

— Mushtmi, shop! — deyishadi o'yinboshilar. Turgan bola bir qo'lini tushiradi, qaysi qo'l pastga tushirilsa, ya'ni „musht“ pastga tushsa, o'yinni „musht“ degan birinchi bo'lib boshlab beradi.

„Danakni yashirish“ o'yinida bir dona danakni o'yinchilardan biri kaftiga yashiradi, o'yinboshilardan qaysi biri danakni topsa, o'shaning guruhi o'yinni boshlaydi.

O'yinboshini aniqlashning boshqa usuli — tayoqcha, gugurt cho'pi yoki o'yinchilar soniga qarab maydondagi qurigan o'tlardan shuncha cho'p teriladi. Ularning o'lchami tenglashtiriladi, cho'plardan biri kaltaroq bo'lishi kerak. Hammasi kaftga jamlanib, bir uchi teng qilib birlashtiriladi, ikkinchi uchi ko'rsatilmaydi. Bolalar navbat bilan kelib, bittadan cho'pni tortadilar. Kim kalta cho'pni tortib olsa, o'sha o'yinboshi bo'ladi. Shu o'yinni boshqacha yo'sinda tashkil qilish ham mumkin. Masalan, bir necha bo'lak qog'oz parchalari olinib, bittasiga biron belgi qo'yiladi, so'ngra ular cho'ntak, xalta yoki do'ppi ichida aralashtiriladi. Kim belgi qo'yilgan qog'oz parchasini olsa, o'sha o'yinboshi hisoblanadi.

Agar, o'yinga besh kishi yig'ilgan bo'lsa, qur'a tashlashning eng oddiy va tez usulini qo'llash maqsadga muvofiqdir. Kimdir sezdirmasdan barmog'ining birini ohak, rangli qalam bilan bo'yaydi, kaftini musht holatida teskari ushlab to'planganlar oldiga keladi. „Barmoqning birini och!“, deb o'ynovchilarga taklif qiladi. Har bir o'ynovchi navbat bilan barmoqlarini ochadi. Kim bo'yalgan barmoqni topsa, o'yinni o'sha boshqaradi. Agar bo'yalgan barmoq ochilmay qolsa, taklif qilgan kishi o'yinboshi bo'ladi.

Ilgarilari, ko'pincha, tanga tashlab ham toleyini sinab ko'rishgan va bu quyidagi usulda bajarilgan. Bosh barmoq ustiga tanga qo'yilib, osmonga qaratib chertiladi, tushayotgan payti ushlanib, kaftga yashiriladi va so'raladi:

— Burgutmi, teskarisi? (Burgut tanganing tasviri tushirilgan tomoni, teskarisi uning orqa tomoni.) O'yinchi tanganing bir tomonini tanlaydi. Kaft ochiladi, kim osmonga qarab turgan tomonini tanlagan bo'lsa, o'yin navbati o'shaniki bo'ladi. Yoki tanga bo'lmasa, yapaloq tekisgina tosh yoki kesak topib, uning bir tomonini namlash kerak. So'ngra yuqoriga irg'itish lozim, o'yinni kim boshqarish kerakligini aniqlash zarur. „Yomg'irmi, tog'ora?“, deb so'raladi. U yomg'ir desa, demak namlangan tomon yuqoriga qarab tushishi lozim, tog'ora esa quruq, quyoshli ob-havoni bildiradi.

Yoki kichkina buyumni bir kaftda yashirib, ikkalasini ham oldinga cho'zib so'raladi: „O'ngidami, chapida?“ Agar sherik yashirilgan buyumni topsa, u o'yinni boshlaydi, topmasa o'zi boshlaydi.

SANOQ TERMALARI

Sanoq — bolalar o'yinlarining chek tashlash holatidagi asosiy vositasidir. „Sanoqlardan asosiy ko'zlangan maqsad — o'yin boshlashdan oldin boshlovchini yoki navbatchini aniqlash, biror bolaga gal berishdan iborat“. „Terma“ umuman xalq og'zaki ijodiga mansub sho'x, hazilomuz yoki lirik, odatda, to'rt misradan iborat qo'shiq yoki she'r sanaladi.

Demak, sanoq termalari bolalar o'yin boshlashdan oldin boshlovchini, navbatchi yoki o'yinboshini aniqlab beruvchi yordamchi vositadir. Sanoq termalari, odatda, qat'iy ohang va marom qoidalariga bo'ysunib, tegishli joyda urg'u berib aytiladi. Sanoq termalarini mazmuni va bajarilish turiga ko'ra shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin: oddiy sanoq termalari va tanlovchi sanoq termalari. Masalan, oddiy sanoq termalari quyidagicha bo'ladi:

*Chori chamber,
Bori anbar,
Ona qiz qayda?
Ola-bula tog'da.
Tog'man, zuvman,
Piltakash to'ti qiz,
San tur, san chiq.*

Ayrim sanoqlar dialog shaklida bo'lib, sanash ohangida aytiladi. Bunday sanoqlardagi dialog shakli faqat ma'no jihatdan o'zaro bog'lanish usuli sifatidagina xizmat qiladi. Masalan:

*Bir, ikki, o'n olti,
O'n olti deb kim aytdi?
Oqqina kuchukcha aytdi,
Oqqina kuchukcha o'ldi,
Bolasi menga qoldi.
Bolasini bering-chi?
Qani olib ko'ring-chi,
Salim qochdi, Halim tutdi.*

Sanoq termalaridagi har bir so'z bitta raqamni ifoda etadi, ya'ni uch misradan tortib, yigirma to'rt misragacha, hattoki, undan ham katta hajmda bo'lishi aniqlangan. Bu har bir misrada 2—4 tagacha so'zlar bor demakdir. Sanoqlarning vazn tuzilishi erkin, binobarin, to'rt bo'g'indan sakkiz bo'g'ingacha bo'lishi kuzatilgan.

Sanoqlardagi raqamlar shunchaki, tilga olinmaydi, balki ritmik asosni tashkil qilish maqsadida vaznga solinadi:

*Bir, ikki, uch...o'n olti...
O'n olti deb kim aytdi?
O'n olti deb men aytdim.
Ishonmasang, sanab boq:
Birov,
Ikkiov, Uchov...
Qoch-ov!*

Sanoqdagi har qanday so'z siniq, kam hajmlidir, mabodo ko'p bo'g'inli so'zlar bo'lgan taqdirda ham bo'g'inlari oson bo'linuvchi bo'lmog'i darkor. Garchi bu so'zlar qandaydir ma'no anglatib, o'ynovchilarga biror tushuncha yetkazsalar ham, shu o'yin jarayonida amaliy mohiyat jihatidan sanoq sonlarning vazifasini ifoda etadi, masalan:

*Bir, ikki, o'n olti,
O'n olti deb kim aytdi?
O'n olti deb men aytdim,
Ishonmasang sanab boq.*

O'yin qatnashchilari o'zlarini ham qo'shiq eshitib, ham sanalib holatda sezadilar va „mana men chiqdim“ deb ichki bir o'monda turadilar. Sanoqchi esa termalarni mumkin qadar jozibali tarzda o'zlash etishga, jarangdor ohang bilan ta'sir qilishga, aytilayotgan o'yinning ta'sirchanlik kuchini oshirishga urinadi. Bolalarning sanoqchisining maqsadi — intiluvchan va qiziquvchan qobiliyatli bolani o'yinboshi qilib saylash. O'yinboshi she'rni ijro etish bilan barobar, o'ziga xos vazifa bajaradi, chunonchi, bolalarning birini tanlaydi, aytilganlarni o'n olti qismga bo'lib ko'r-chi!“ deb ularni o'yinboshi mulohaza qilishga undaydi. Darhaqiqat, to'rtlik she'rni o'yinboshi ajratib, barmoqlar bilan sanalsa, roppa-rosa o'n oltita bo'ladi.

O'zbek xalq harakatli o'yinlari tarkibida sanoq sonlar bo'lgan o'yin termalari bir turkumga ajratilgan. Sanoq sonlarga egalik affiksi qo'shiladi va shu so'zga qo'shiq qo'yiladi qilib, biror predmetning, o'yinboshi o'zlarining nomi keltiriladi. Bu sanoq ham ikki o'rinda bo'ladimi, biri — bolalarning koptok o'yinlarini sanashda shu she'riy usuldan foydalansalar, ikkinchisi — bolalarni sanashda qo'l-oyl bilan, masalan:

Birim — bilak,
Ikki — elak...

Ayrim hollarda sanoq so'zlarini bajargan ayrim so'zlar, sanoq sonlari bilan yonma-yon — parallel kelishi ham mumkin:

Qars-qurs pomidor,
Onam bergan pomidor.

To'rtlik „bir, ikki, o'n olti“ ning o'lchovi bilan aytilgan. Birinchi o'yin yo'l alohida vazifa bajarmaydi, keyingi ikki yo'l bilan o'yinboshi hilgandagina mukammal bo'ladi. Keyingi ikki yo'l ham, garchi o'yinboshi taqil vazifani bajarishi mumkin bo'lsa-da, lekin shu o'rinda, o'yinboshi soni ko'proq joyda kamlik qiladi. Shu sababdan ham o'yinboshi o'yinboshi shunga bab-baravar oldingi ikki yo'llikni qo'shib olgan. Davrada bolalar kam bo'lganda sanoqlarning qisqa shakllari qo'llaniladi:

Bir bug'doy, ikki bug'doy, uch bug'doy, puch bug'doy.
Qovoq, qovoq, tomosha qovoq, bunday qilmang, bunaqa
g!

*Akkalakam, dukkalakam,
Bavri chaman, buvra amal,
Bovda edi, qayda edi,
Bovlamak, zuvlamak,
Pildir pis, bir pas pis.*

Buni har qanday bola ilgaridan mashq qilmasdan turib sanay olmaydi. Bu to'rtlik mashg'ulot — o'yin jarayonidir. Sanoqning vazifasi esa bolalardan kimning chekiga „boq“ so'zi to'g'ri kelsa, u o'yindan chiqib turadi. O'yinboshi qolgan bolalar bilan sanoq termasini davom ettiraveradi.

Sanoq termalarini sanash tartibi qanday? Hamma jips bo'lib, doira shaklida turadi. Kimdir shoshilmasdan doira bo'ylab har bir kishini va o'zini barmog'i bilan ko'rsatib, sanay boshlaydi. Agar doirada ko'pchilik bo'lsa, avval sanoqchi doiraning ichki tomonidan sanaydi, o'zini ham tartib bo'yicha hisoblaydi. Sanoq oxiri kimga to'g'ri kelsa, doiradan chiqib yon tomonda turadi. Oxirida qolgan bola o'yinni boshqaradi.

Agar sanoqchining o'zi chiqib ketsa, sanoqni chap qo'shnisidan boshlab davom ettiradi va o'zini sanamay o'tkazib yuboradi yoki doiradan tashqariga chiqib turadi, sanoqni qolganlardan biri davom ettiradi.

Qaysi tomonga qarab sanash kerak degan savol paydo bo'lishi mumkin. Sanoq qadimdan „quyosh bo'ylab“, ya'ni quyoshning harakat yo'nalishiga qarab olib borilgan. Sanoqchi o'zini birinchi deb hisoblasa, navbatdagi bola, ya'ni ikkinchi shunday aniqlanadi. Quyosh sharq tomondan chiqib keladi, kunning yarmida janubdan o'tadi va g'arbga botadi. Demak, xohlagan paytda quyoshga qarab turiladi, uning osmon bo'ylab yurish yo'lining boshlanishi turgan kishidan chap tomonda bo'ladi, tugashi esa o'ng tomonda bo'ladi. Bundan chiqdiki, ikkinchi hisobda birinchining chap tomondagi kishi bo'ladi va so'ngra sanoq doira oxirigacha davom etadi, mana buni „quyosh bo'ylab“ deb ataladi. Bu xalq harakatli o'yinlarining asosiy qoidasi hisoblanadi, unga doim amal qilish zarur.

Sen tur, sen chiq!

Bunday sanoq termalari ma'lum bir sujet asosida tuzilmasligi, so'zlar ham biror ma'noni anglatmasligi mumkin. Ammo bolalar uchun ularning mazmuni aniq — sanoq yordamida o'z o'rinlarini aniqlab oladilar.

Sanoq termalarida ba'zan uzun so'zlar ham uchraydi, ayrimlarida ikki, hatto uch martagacha sanash mumkin yoki ikki so'z bitta so'z hisobda keladi. Shuning uchun, yanglishmaslik maq-

sadida, barcha sanoq termalarida har sanoq ustiga urg'u qo'ysa yaxshi bo'ladi.

Sanoq termalaridan **tez** chiqarish uchun ham foydalansa bo'ladi. Bunday holatlarda oxirgi so'z to'g'ri kelgan bola shu o'yinni boshqaradi.

— *Devor keti,*
Barra o'ti,
Jibljibon, Yoqutxon,
San tur, san chiq!

Sanoq termalari yoki sanoq o'yinlari xalq harakatli o'yinlarining debochasidir, shuning uchun ham biz ularni shartli ravishda milliy xalq o'yinlari silsilasining sardori yoki „o'yinboshi“ si ham deb ataymiz. Zero, ular sanoq bo'lsa-da, aslida qalbimizga zavq-shavq sololgan hayajonbaxsh o'yindir.

Ba'zan u qo'shiq bo'lib kiradi, qalblarimizga jo'shqinlik, shiddatkorlik ruhini singdiradi.

Sanoqning bitta siri bor, undan hech kim foydalanmasligi lozim. Uch yoki to'rt kishi bo'lganda hech ham sanoqni o'tkazmaslik darkor, chunki bu yerda doimo birinchi bo'lib sanovchining o'zi chiqib turadi.

Ko'pgina sanoq termalaridan keyin jami 3—4 kishi qoladi, uzun sanoq termasini takrorlash uzoq muddatli va zerikarli bo'ladi, vaholanki, bitta sanoq bilan har o'ynovchini bir necha marta ko'rsatishga to'g'ri keladi. Eng yaxshisi, sanoq termasini qisqasiga almashtirish yoki sanoqchini almashtirish kerak. Odatda, sanoq termasini kim boshlagan bo'lsa, birinchi bo'lib chiqadi, birdan boshqa sanoqchi boshlab ketadi. Chunki har kim o'zining sevimli sanog'ini aytgisi keladi-da!

Sanoq so'zi o'zbek xalq jonli so'zlashuvida azaldan mavjud. Ota-bobolarimiz sanoq sonlaridan turmushning barcha sohalarida, chunonchi, milliy harakatli o'yinlarda ham keng o'rinda foydalan-ganlar. Dastavval, bolaning sanoqlari bilan ilk tanishuv o'yinlari orqali emas, balki ona bag'rida, uning barmoqlarini sanashdan boshlanadi. Qadim zamonlarda odamlar muqaddas yoki sirli raqamlar har xil xususiyatga ega bo'ladi, deb o'ylaganlar. Ulardan ba'zilarini xosiyatli yoki xosiyatsiz deb bilishgan. D. Frezerning ma'lum qilishicha, eramizdan uch ming yil ilgari ham turli marosimlar, har xil aqida, e'tiqodlar yilning ma'lum kunlari, kishilarning, mollarning soni bilan bog'liq sirli raqamlar mavjud bo'lib, ular hanuzgacha turli xil vazifalarni bajarib keladilar. Ularni o'zbek xalq ertaklari, dostonlarida, maqol va rivoyatlari, osori-

atiqalarida ko'plab uchratish mumkin. Zero, o'yin vaqtida raqamlar uchrasa-da, lekin sirli raqam ishlatilmaydi, aksincha, sanoq so'zlariga qofiya tarzida ishlatiladi. Masalan, o'yinboshi bolalar yashirinib bo'lgunicha sanab turadi: bir, ikki, uch, to'rt, besh, yetti — kettim! Bu o'rinda „yetti“ — kutish muddati bitdi, yashirinishga ulgursang ham, ulgurmasang ham, qidirishni boshladim! — degan ma'noni anglatadi.

O'YINNI TAMOMLASH

O'zbek xalq milliy harakatli o'yinlarining hamma turlariga juda ham puxta ishlov berilgan. O'yinga chaqirish, uning boshlanishi, undan keyin o'yinning tugashi. Bularning barchasi bir ipga tizilgan marjon shodalariga o'xshaydi. O'yin tugagandan keyingi holat ham jozibali talqin qilingan. Bolalar o'yin tugashida turlicha so'zlar bilan tarqalishni odat qilishgan:

- Uy-uyiga, tepa to'yiga!
- Uy-uyiga, to'ppa to'g'ri to'yiga!
- Uy-uylikka, tepa tullikka!
- Bir xo'rozim bor, u ham uyquga!

Xalqimizning nodir durdonalari bo'lgan milliy xalq harakatli o'yinlari va sanoq termalarini topish, jamlash va uni amaliyotga tadbiq qilish qadriyatlarimiz va ma'naviyatimizni tiklashdagi zarur vazifalardan biridir. Chunonchi, xalq harakatli o'yinlarini aynan o'z holicha o'ynash bolalarga zavq-shavq beribgina qolmay, ma'naviy boyliklarimizga hurmat bilan qarashni, ularni e'zozlashni va saqlay bilishni ham o'rgatadi.

O'ZBEK XALQ O'YINLARIDAN NAMUNALAR

„CHO'PON“

O'yinga tayyorlanish. Maydonning ikki qarama-qarshi tomoniga chiziq chiziladi. O'ynovchilar ikki guruhga bo'linib, har bir guruh bir-biriga qarab, maydonning ikki tomonidagi chiziq orqasida turadilar. Har bir guruh uchun o'yinboshi saylanadi. Birinchi (o'yinni boshlovchi) guruhning har bir o'yinchisida bir varaq qog'oz va tasma bo'ladi.

O'yin tavsifi. O'qituvchining ishorasidan so'ng birinchi guruhning onaboshisi ikkinchi guruhning onaboshisiga qarab: „Cho'pon, cho'pon“, — deydi. Ikkinchi guruh onaboshisi: „Sening podang ketib qolgan“, — deydi.

„Mening podam kimning oldiga yetib bordi“, deb so‘raydi birinchi guruh onaboshisi. Ikkinchi guruh onaboshisi javob berayotib, birinchi guruhdagi istagan bir bolaning nomini aytadi, masalan: „Sening podang Karimning oldiga yetib bordi“, deydi. Ikkala guruh teng o‘rin almashadi, bu paytda ikkinchi guruh o‘yinchilari esa Karimni qutqarishlari, ya‘ni yugurib o‘tayotgan vaqtlarida unga tasma berishlari kerak. Har ikkala guruh ham navbat bilan o‘yinni 4 — 6—8 marta takrorlaydilar. O‘ynovchilar soni qaysi guruhda ko‘p bo‘lsa, shu guruh o‘yinda yutgan hisoblanadi.

O‘yin qoidasi. 1. Ismi aytilgan o‘yinchi bilan unga tasma berishga harakat qilayotgan o‘yinchini tutish mumkin. 2. Tutilgan bola hech bir so‘zsiz, ikkinchi guruh o‘yinchilari yoniga borib turadi. 3. Ikkinchi tomonga o‘tish vaqtida chiziqqa yetmasdan oldin qo‘l tekkizilgan o‘ynovchi tutilgan hisoblanadi.

„QUVLASHMACHOQ“

(O‘tirish va sakrash harakatlari bajariladi)

O‘yinga tayyorlanish. Maydon chiziq bilan chegaralanib chiqiladi. Bitta o‘yinboshi — quvlovchi tayinlanadi. Boshqa o‘ynovchilar uning atrofida doira hosil qilib turadilar.

O‘yin tavsifi. Quvlovchi: „Bir, ikki, uch“, — deydi. Hamma bolalar har tomonga yugurib ketadilar va quvlochi ularni quvlaydi, tutadi. Yuguruvchilar xavf tug‘ilgan paytda o‘tirib olishlari mumkin, ularni quvlovchi tutmaydi. Quvlovchi tutib olgan bola onaboshi bo‘ladi. O‘yinni istagan vaqtda o‘ynash mumkin.

O‘yin qoidasi. 1. O‘tirib olish 5 soniyadan oshmasligi kerak, aks holda quvlovchi uni tutib oladi. 2. O‘tirgan o‘yinchini ushlash man etiladi. 3. Tutilgan o‘yinchi qo‘lini ko‘tarishi va „Men quvlovchi bo‘ldim“ deyishi kerak, shundan keyin u quvlovchi bo‘ladi. Agar u tutilganligini aytmasa, quvlovchi bo‘lib boshqalarni tutganligi hisobga o‘tmaydi.

„XURMACHA BOG‘I“

O‘yinga tayyorlanish. O‘yin maydonda yoki zalda o‘tkaziladi. O‘ynovchilar qo‘l ushlashib, bir-birlariga qarab ikki doiraga bo‘linib, ikki qator bo‘lib turadilar. Har bir doirada 10—15 o‘quvchi bo‘ladi.

O‘yin tavsifi. Bolalar doira bo‘lib, qarama-qarshi tomonga qarab, davra aylanib turadilar va quyidagi so‘zlarni aytadilar:

*Xurmacha bog'i,
To'kildi yog'i,
To'kilsa mayli,
Xolamning iti bor,
Qulog'ida xoli bor,
Xola, xola, hash, tush.*

Bolalar oxirgi so'zni aytib bo'lishlari bilan o'tirib olishlari kerak. Kim orqada qolsa (keyin o'tirsa) ichkaridagi doira o'rtasida turib biror topshiriqni bajaradi: ashula aytadi, o'ynab beradi yoki biror she'rni aytib beradi. Yutqizgan bola topshiriqni bajarib bo'lgandan so'ng o'yin yana davom etaveradi.

„CHARXPALAK“

O'yinga tayyorlanish. O'ynovchilar doira hosil qilib turib:
*Sekin-sekin aylanadi, charxpalak,
Bora-bora tezlashadi, charxpalak,
Sekinlashib to'xtay boshlar, charxpalak,
Bir — ikki, bir — ikki, mana o'yin ham tugar kabi*
so'zlarini aytadilar.

O'yin tavsifi. Doira hosil qilib turgan bolalardan boshqa o'ynovchilar o'yinda faol ishtirok etmaydilar. O'yinda bir necha „Uy“ bo'lish mumkin.

„QOCH, BOLAM, BURGUT KELDI“

O'yinga tayyorlanish. O'yinchilardan ikkitasi o'yinboshi, biri „burgut“, ikkinchisi „ona tovuq“ qilib tayinlanadi. „Burgut“dan boshqa hamma o'ynovchilar „ona tovuq“ orqasiga, bir-birlarining bellaridan ushlab ketma-ket saflanadilar (har bir qatorda 7—8 tadan ortiq bola bo'lmasligi kerak). Maydonchani bir chekkasiga katta doira chiziladi. U „burgut“ ning ini bo'ladi. „Burgut“ ini-ning qarama-qarshi tomoniga, maydonchani bir burchagiga to'rtburchak chiziq bilan „burgut“ uchun „qafas“ belgilanadi. „Burgut“ „ona tovuq“dan uzoqda bo'ladi.

O'yin tavsifi. „Burgut“ „ona tovuq“ yoniga kelib „hoy qo'sh-nijon, bitta jo'jangni berib tur“, deydi. „Ona tovuq: „kecha bergan jo'jam qani“, deydi. „Kecha bergan jo'jangni mushuk olib ketdi“, deydi „burgut“. Shundan so'ng „burgut“ safning oxirida turgan „jo'jani“ ushlagga, ya'ni unga qo'l tekkizishga urinadi. „Ona tovuq“, „Qoch, bolam, burgut keldi“ — deb qo'llarini ikki yoniga uzatib „burgut“ning yo'lini to'sib, u yoq-bu yoqqa tez-tez

yuguradi. „Jo‘jalar“ saflarini buzmay, „ona tovuq“ orqasidan ergashib, „burgut“dan qochadilar.

Agar „burgut“ safning o‘rtaroq qismidagi bolaga qo‘l tekkizsa, „burgut“ saylanadi. Safning oxirida turgan o‘yinchiga qo‘l tekkizsa-u holda bolani o‘z iniga olib ketadi. U yerda bolalar koptok o‘ynab turishadi. „Burgut“ qaytib kelib yana undan „jo‘ja“ so‘raydi. Jo‘jalarning 5 — 6 tasi tutilganidan keyin „ona tovuq“ qolgan shu yerdagi „jo‘ja“larini va burgut olib ketgan „jo‘ja“larini qidirishga tushadi. Yo‘lda ariqni, gullarni uchratadilar, ulardan jo‘jalarini ko‘rgan-ko‘rmaganliklarini so‘raydi. Ular „ona tovuq“qa yo‘l ko‘rsatishadi. „Burgut“ning iniga yaqinlashganda „jo‘ja“larim, men sizlarni qutqargani keldim“, deydi. „Jo‘ja“lar „ona tovuq“ning ovozini eshitgach, „burgut“ inidan chiqadilar. Hammalari birgalashib „burgut“ni tutishadi va qafasga qamab qo‘yishadi. So‘ng yana „burgut“ va „ona tovuq“ saylashib, o‘yin qaytadan boshlanadi.

O‘yin qoidasi. 1. Agar „burgut“ safning o‘rtasida turgan bolani ushlasa, boshqa „burgut“ saylanadi. 2. „Jo‘ja“lar „ona tovuq“ning „jo‘jalarim, men sizlarni qutqargani keldim“, degan so‘zlarini eshitib, „burgut“ning inidan qochib chiqa boshlaydilar. 3. „Burgut“ „jo‘ja“larga salgina qo‘l tekkizadi, xolos. 4. „Burgut“ning qo‘li tekkan „jo‘ja“ hech bir so‘zsiz „burgut“ tomon ketadi. 5. Agar „burgut“ ancha vaqtgacha birorta „jo‘ja“ni tutolmasa, yana boshqa „burgut“ saylanadi.

„O‘YLAB TOP“

O‘yinga tayyorlanish. O‘ynovchilar ikki guruhga bo‘linib, qarama-qarshi qo‘yilgan o‘rindiqlarda bir-birlariga qarab o‘tiradilar. Har bir guruh bittadan o‘yinboshi tayinlaydi, har qaysi guruhning onaboshisi o‘z o‘yinchilarining har birining qulog‘iga boshqa guruh o‘yinchilariga eshittirmasdan bir narsaning nomini ism qilib qo‘yib ketadi. Masalan „lola“, „atirgul“, „binafsha“, „kumush“, „oltin“, „qalay“ va hokazo. Har bir o‘yinchi ma‘lum holatda, qo‘llarini beliga qo‘yib, oyog‘ini uzatib, tovonlarini birlashtirib o‘tiradi. Bu holat onaboshi o‘zgarguncha saqlanadi. So‘ng o‘ynovchilar holatini o‘zgartirishi mumkin.

O‘yin tavsifi. O‘yinni boshlovchi guruh o‘yinboshisi ikkinchi guruh o‘yinchilaridan birining orqasiga borib turadi. O‘yinboshi orqasiga kelib turgan o‘yinchi unga orqa o‘girib turadi. So‘ng o‘yinboshi shartli ismni aytadi, masalan, „atirgul“ deydi, „atir-

gul“ ismli o‘yinchi o‘rnidan turib unga orqasini o‘girib o‘tirgan o‘yinchi yoniga kelib, uning ismini aytadi. Va yana o‘z joyiga borib o‘tiradi. So‘ngra ismi aytilgan bola orqasiga o‘girilib qarab, o‘tirgan bolaning qaysi biri uning yoniga kelib-ketganini o‘ylab topib, aytib berishi kerak. Agar to‘g‘ri topsa, o‘sha kelib-ketgan o‘ynovchi shu guruhga o‘tadi. To‘g‘ri topolmasa, o‘zi o‘sha guruhga borib turadi va yangi ism oladi. O‘yin boshidan boshlanadi. O‘yinchi borib qo‘shilgan guruh o‘yinni boshlaydi. Kelishilgan ma‘lum bir vaqt yoki 3—4 daqiqa ichida qaysi guruh o‘yinchilari ko‘paysa, shu guruh o‘yinda yutgan hisoblanadi. So‘ng o‘yin takrorlanadi. Bunda o‘ynovchilar holati o‘zgaradi. Yangi o‘yinboshi tayinlanadi. O‘yin oxirida esa o‘yinga yakun yasaladi. Bunda qaysi guruh necha marta yutgani aniqlanadi.

O‘yin qoidasi. 1. O‘yinboshi har safar bolaning nomini aytadi. 2. Kim kelib-ketganini tanish uchun faqat o‘yinboshining ruxsatidan so‘nggina o‘girilib qarashi mumkin. Kim vaqtdan ilgari o‘girilib qarasa, qarama-qarshi tomonda turgan guruh o‘yinchilari qatoriga o‘tadi.

„GULDOR TO‘P“

O‘yinga tayyorlanish. Hamma o‘yinchilar chordona qurib, doira hosil qilib o‘tiradilar. Bitta o‘yinboshi tayinlanib, u doira tashqarisida turadi. Bu o‘yinda har xil rangdor to‘plardan foydalanish mumkin. To‘p o‘ynovchilarning qo‘lida bo‘ladi. O‘yinboshi undan sal nariroqda turadi.

O‘yin tavsifi. O‘qituvchi ogohlantirishi bilan to‘pni doira bo‘ylab (oldindan kelishib olinganiga ko‘ra goh o‘ngdan, goh chapdan) bir-birlariga uzata boshlaydilar. Onaboshi doira tashqarisida yugurib-yugurib, to‘pni yonidagi sherigiga oshirib ulgurmagani o‘ynovchiga qo‘lini tekkizishga harakat qiladi. O‘ynovchilar to‘pni tezroq olishga harakat qiladilar, ular qo‘llarini cho‘zib turadilar. To‘p ushlagan o‘ynovchi dog‘ qilganidan so‘ng o‘yinboshi bilan o‘rin almashadi.

O‘yin qoidasi. 1. To‘pni ikki-uch o‘ynovchidan oshirib irg‘itish yaramaydi. Bu qoidani buzgan o‘ynovchi o‘zi o‘yinboshi bo‘ladi. 2. Doira hosil qilib o‘tirgan o‘ynovchilar o‘zboshimchalik bilan o‘tirgan holatlarini o‘zgartirmasliklari lozim. 3. O‘yinboshi doira o‘rtasidan yugurib o‘tmaydi.

O‘yin qoidasi. 1. Nomi aytilgan bola hech nima demay, yugurib ketaveradi. 2. Bir marta urinishda ajralsa, zanjir uzilgan hisobla-

nadi. 3. Zanjirni ko'krak bilan uzish kerak. 4. Zanjirni uzolmagan o'ynovchi shu guruhda qoladi.

„OQ TERAQMI, KO'K TERAQMI...“

O'yinga tayyorlanish. O'yin — o'yin maydonchasida yoki zalda o'tkaziladi. O'ynovchilar ikki guruhga bo'linib, maydonning ikki qarama-qarshi tomonida qo'l ushlab turadilar.

O'yin tavsifi. Guruhlardan biri ikkinchi guruhga qarab: „Oq terakmi, ko'k terak, bizdan sizga kim kerak?“ deb murojaat qiladi. Ikkinchi guruhdagilar: „Sizdan bizga (qarshi guruhdagi bolalardan birining ismini aytadi) Odil kerak“, deydi. Chaqirilgan o'yinchi yugurib kelib, chaqirilgan guruh o'yinchilari hosil qilib turgan zanjirni uzishga harakat qiladi. Agar zanjirni uzolmasa, shu guruhda qoladi. Agar zanjirni uzsa, bir o'ynovchini olib, o'z guruhiga qaytadi. O'yinni shu guruh boshlaydi. Guruhlardan birining o'ynovchilari ikkinchisining o'ynovchilaridan besh-oltita kishi ortib ketganidan keyin o'yin tugatiladi.

„KIM BU, TOP-CHI?“

O'yinga tayyorlanish. O'yinga belbog' va qog'oz varaqlaridan foydalaniladi. O'ynovchilar ikki guruhga bo'linib, oralaridan 5 m masofa qoldirib, o'rindiqlarda bir-birlariga qarab o'tiradilar, agar-da o'yin sport zalida yoki sport maydonida o'tkazilsa, ular saf tortib turadilar. Har bir guruhning oldidan chiziqli chiziladi. O'yinboshi tayinlanadi.

O'yin tavsifi. O'yinboshilar o'z guruhlari oldiga kelib, sekina, ikkinchi guruh o'yinchilariga eshittirmasdan, har bir o'ynovchiga shartli ism qo'yib chiqadi. Masalan: „qaldirg'och“, „to'rg'ay“, „sher“, „qoplon“ va hokazo. O'yin boshlovchi guruh o'yinchilaridan birining orqasiga turadi va uning ko'zini toza ro'mol bilan bog'laydi, so'ng o'z guruhidagi o'ynovchilardan birining ismini aytib chaqiradi. Shartli ismi aytilgan o'ynovchi ko'zi boylangan bola yoniga kelib, o'z ismiga monand ovoz chiqaradi (masalan: „qaldirg'och“ bo'lib chirillaydi). Agar ko'zi bog'langan bola „qaldirg'och“ning kimligini to'g'ri aytib bersa, „qaldirg'och“ bu guruhda qoladi. Topolmasa, „qaldirg'och“ o'z guruhiga qaytib ketadi. Endi o'yinni ikkinchi guruh o'yinboshisi boshlaydi. Ko'zni bog'laganda ro'mol tagidan toza oq qog'oz varaq qo'yib bog'lanadi.

O'yin qoidasi. 1. O'ynovchilar o'yin paytida kulmasliklari, gaplashmasliklari, ko'z bog'lagan bola yoniga kelgan o'ynovchining ismini aytib bermasliklari kerak. 2. O'yin qatnashchilari o'yin paytida tinch turishlari, qo'g'ollik qilmasliklari kerak.

„QAL'A HIMOYASI“

O'yinga tayyorlanish. O'yin maydonchada o'tkaziladi. O'yinchilar ikki guruhga bo'linib, doira hosil qilib turadilar. Ichki doira o'rtasida 90 sm yoki 1 metr qal'a o'rnatilgan bo'ladi. Har bir o'ynovchining o'rni chegaralanib qo'yiladi. Tashqi doira bilan qal'a oralig'i 1 metr bo'ladi. Tashqi doira bilan ichki doira esa 6 metr bo'ladi. Doiralar maydonga oldindan chizib qo'yiladi. Doira hosil qilib turgan o'ynovchilar oralaridagi masofa 1m bo'ladi, ularning ham joyi chegaralanib qo'yiladi. Tashqi doiradagi guruh o'ynovchilari hujumchi, doira ichidagi o'ynovchilar esa himoyachilar bo'ladi.

O'yin tavsifi. Hujumchilar himoyachilar yonidan tutqich bermay o'tib, sakrashlari kerak. Himoyachilar esa ularni qal'aga o'tkazmaslikka harakat qiladilar. Tutqich bermay o'tib, qal'adan to'g'ri sakragan hujumchi chaqqon o'ynovchi hisoblanadi. Tutilganlar esa yengilgan hisoblanadi. Ular o'yindan chiqariladi. Hujumchini o'ng tomondan o'tkazib yuborgan himoyachi o'yindan chiqariladi. Hujumchilarning bir qismi yoki hammasi tugallangandan so'ng o'yin yakunlanadi, o'ynovchilar o'rin almashadilar.

O'yin qoidasi. 1. Birinchi himoyachining o'ng yonidan, bittadan yugurib o'tish mumkin. 2. Himoyachilar hujumchilarga qo'llarini salgina tekkizib (turgan o'rinlaridan qimirlamay) qo'yadilar. 3. Agar hujumchi qal'ani qulatib yuborsa, o'yindan chiqariladi, qal'a qaytib tiklanib, o'yin yana davom ettiriladi.

„DOIRADAN CHIQISH“

O'yinga tayyorlanish. O'yin maydonchada o'tkaziladi. Unda uzunligi 0,5 santimetr bo'lgan tayoqchadan foydalaniladi. Yerga oraliqlari ancha uzoq bo'lgan 2—3 doira chiziladi. O'ynovchilar 8—10 tadan bo'lib, 2 yoki 3 doiraga bo'linadilar (qiz va o'g'il bolalar ayrim-ayrim turishadi). Har bir doiradagi o'ynovchilar kuchlariga qarab ikki guruhga bo'linib, doira hosil qilib turadilar. O'qituvchi har bir doira o'rtasiga bittadan tayoqcha qo'yadi.

O'yin tavsifi. O'qituvchi ogohlantirishi bilan guruhlarining har biri tayoqchani olib, tashqariga chiqishga harakat qiladi. Shunday qilgan guruh bir ball oladi. Besh ball to'plagunga qadar o'yin davom etadi. Agar guruhlar kuchli bo'lib, doiradan tortib chiqarish qiyinlashsa, yana bir daqiqa beriladi, 5 ball olgan guruh o'yinda g'olib chiqadi.

O'yin qoidasi. 1. O'yinchilar faqat tayoqchani ushlab turishlari kerak. 2. Ketidan tortish, baqirish-chaqirish yaramaydi. 3. Tayoq doira chetiga chiqishi bilan o'yin to'xtaydi.

„CHUNKA SHUVOQ“

O'yinga tayyorlanish. Kattaligi 3 metr doira chizilib, doira o'rtasiga 50 santimetr balandlikdagi qoziq o'rnatiladi va uning atrofiga shuvoq bog'lanadi. Qoziqning yuqori qismiga bir yarim metr uzunlikdagi ingichka arqoncha yoki ip halqasimon qilib bog'lanadi. Ip uchini boshlovchi ushlab turadi.

O'yin tavsifi. O'ynovchilar doira atrofida turadilar. O'qituvchi-ning ishorasidan so'ng, o'ynovchilar yugurib kelib, shuvoqdan yulib olishga harakat qiladilar. O'yin vaqtida qaysi o'yinchi ko'proq shuvoqni yulib olsa yoki biror marta shuvoqni yulib olishga imkon bermagan boshlovchi o'yinda g'olib hisoblanadi.

O'yin qoidasi. 1. O'yinda 7 — 8 kishi qatnashadi. 2. Boshlovchi o'ynovchini doira ichidan chiqmasidan ushlashi kerak. 3. Oyoqni faqat belidan yuqoriga tekkizishi mumkin.

„SOQQA“

O'yinga tayyorlanish. O'ynovchilar teng ikki guruhga bo'linib, chiziqli orqasida qator bo'lib turadilar. Har bir o'yinchi qo'lida 500 — 1000 grammlı toshni ushlab turadi.

O'yin tavsifi. O'qituvchi ogohlantirishi bilan birinchi guruh o'yinchisi soqqa (tosh)ni uzoqqa dumalatib tashlaydi, ikkinchi guruh o'yinchisi qo'lidagi soqqa bilan tashlangan soqqani mo'ljalga olib, tekkizishga harakat qilib otadi. O'yinchi soqqani 7 deb sanaguncha tekkizishi kerak, agarda tekkiza olmasa, unda guruhning boshqa o'yinchisiga toshni tashlashga ruxsat etiladi. O'yinchi soqqani soqqaga tekkizsa, unga bir ball beriladi, shundan so'ng boshqa guruhning navbatdagi o'yinchisiga soqqani otishga ruxsat beriladi. Agarda, u soqqani tekkiza olmasa, boshqa guruh o'yinchisi soqqa (tosh)ni uzoqqa dumalatib tashlaydi.

qani otadi va h.k. O'yinda kamroq xatoga yo'l qo'yib, ko'proq ball to'plagan guruh g'olib chiqadi.

O'yin qoidasi. 1. Soqqa start chizig'idan otilishi kerak. 2. 7 sanog'da soqqani otib tekkizish kerak. 3. Soqqani tekkiza olmagan guruh o'yinchisiga hech qanday ball berilmaydi. 4. Marra masofasi oldindan belgilanadi.

„QIRQ TOSH“

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yinning tarixi uzoqlarga borib taqaladi. O'tmishda ham uzoq masofalarga yugurish bahsi tez-tez o'tkazib turilgan. Shulardan biri „qirq tosh“ o'yinidir. O'yinchilar teng 3 — 4 guruhga bo'linib, har bir guruh qarshisida qirq qadam o'lchanib, belgilab chiqiladi.

O'yin tavsifi. O'qituvchining ogohlantirishiga ko'ra, har bir guruhning birinchi raqamli o'yinchilari, har bir qadamga bitadan toshni qo'yib chiqadilar va yig'ib kelib, ikkinchi raqamli sheriklarining qo'llariga beradilar. O'zlari qator orqasiga borib turadilar. Navbat bilan o'ynovchilar o'yinni davom ettiradilar. O'yin shu ketma-ketlikda davom etadi. O'yin qatorda turgan hamma o'ynovchilar yugurib bo'lgunlariga qadar davom ettiriladi. O'yinni birinchi bo'lib tugatgan guruh o'yinda g'olib chiqadi.

O'yin qoidasi. 1. O'ynovchilar start chizig'idan ishora berishdan oldin chiqishlari mumkin emas. 2. Yugurib kelgan o'ynovchi navbatdagi o'ynovchining qo'liga qarsak urgandan so'ng start chizig'idan o'tish mumkin. 3. Belgilangan joylarga toshlar to'g'ri qo'yilib va yig'ishtirib olinishi shart.

„TEPKI“

O'yinga tayyorlanish. Xalqimiz to'y va sayillarda kurash tushish, ko'pkari, uloq chopish, har xil xalq o'yinlarini o'ynab kelganlar. Bu o'yinlar uzoq tarixga egadir. Afsuski, bizgacha uning oz qismi yetib kelgan. „Tepki“ o'yini uchun kattaligi 8 metrli doira chiziladi. O'yin yakkama-yakka yoki guruh-guruh bo'lib o'tkaziladi.

O'yin tavsifi. O'ynovchilar teng ikki guruhga bo'linib, doira ichida turadilar. O'qituvchi ishora qilishi bilan o'yin boshlanadi.

O'yinchilar doira ichida bir-birlarini tepadilar va o'zlariga tekizmaslik uchun goh chap, goh o'ng tomonga chap berib doira chizadilar. O'yinga bardosh bera olmasdan doira tashqarisiga chiqib ketgan o'yinchi yutqazgan hisoblanadi (o'yinda „usul“ ishlatilgan

vaqtda chiqib ketilsa, hisoblanmaydi). So'ngra keyingi juftlik tushadi va h.k. O'yin vaqtida oyoqdan ushlab ag'darish yoki oyoqni burib yiqitish, chiziqdan chiqarib yuborish mumkin. O'yinda ko'p ball to'plagan guruh yoki o'yinchi g'olib hisoblanadi.

O'yin qoidasi. 1. Qoringa, yuzga tepish man etiladi. 2. Pastki qismga tepish mumkin emas, agarda tepilsa, 1 jarima ball beriladi. 3. O'yinni hakam boshqarib borishi shart.

„DULNI“

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yin ko'proq pishiqchilik oylarida o'ynalib kelingan. Bolalar bu o'yin orqali nishonni mo'ljalga aniq olishni o'rganganlar. O'yinni boshlashdan oldin qiyaroq joyga og'zi katta bo'lmagan chuqurcha o'yiladi. Oraliq masofa 4—6 metr bo'lishi mumkin. Bu o'yinda yong'oq, shar, toshchalardan foydalanish lozim. O'ynovchilar teng ikki guruhga bo'linadi.

O'yin tavsifi. O'qituvchining ishorasidan so'ng ikkala guruh o'yinchilari start chizig'iga turadilar. Chuqurchani mo'ljalga oluvchi „juftmi-toq?“ deb so'raydi. „Juft“ deb javob bersa, so'ragan o'yinchi chuqurchaga yong'oqlarni tashlaydi. Agarda chuqurchaga toq yong'oq tushsa, „juft“ degan o'yinchi chuqurchadagi yong'oqqa bitta qo'shib beradi. O'yin shu tarzda davom etadi. Bunda navbat bilan almashib o'ynaladi. O'yinda ko'p yong'oq to'plagan guruh g'olib hisoblanadi.

O'yin qoidasi. 1. Chuqurga start chizig'ida turgan holda tashlash shart. 2. Yong'oqni tashlash vaqtida oyoqni yerdan uzish mumkin emas. 3. Gavdani oldinga cho'zish man etiladi.

„YELKADA KURASHISH“

O'yinga tayyorlanish. O'ynovchilar teng ikki guruhga bo'linadi. Ular kattaligi 6—8 metr doira ichida, juftlar bir-birlarining yelkasiga chiqib o'tiradi. Chavandoz „otga“ nisbatan yengil bo'lishi kerak.

O'yin tavsifi. O'qituvchining ishorasi bilan chavandozlar bir-birlarining qo'llaridan ushlab tortib, yerga yiqitishga harakat qiladilar. Yiqilgan chavandoz yutqizgan hisoblanadi. Bir-birini tortish vaqtida doiradan tashqariga chiqqan o'yinchi mag'lub bo'ladi. O'yin tekis mayda bilan qoplangan yerda yoki sport zalida to'shakning ustida o'tkazilishi darkor. O'yinni guruhlararo musobaqa tarzida ham o'tkazsa bo'ladi.

O'yin qoidasi. 1. Yelkada o'tirgan o'yinchilar bir-birlarining qo'llaridan ushlagandan keyin tortishi mumkin. 2. Bir-birini turtish yoki kiyimdan ushlab tortish man etiladi. 3. Tortish vaqtida doiradan chiqish mumkin emas.

„QISSA KELAR“

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yin qo'l to'pi maydoniga o'xshash maydonchada o'tkaziladi. O'yinchilar ikki guruhga bo'linib, maydonning turli joylarida joylashadi.

O'yin tavsifi. O'qituvchining ishorasidan so'ng birinchi guruh o'yinchilari qarama-qarshi tomonning orqa chizig'iga, ikkinchi guruh o'yinchilarini aldab o'tishga harakat qiladilar. O'tish vaqtida qo'lga tushgan o'yinchi ushlab turiladi. Orqadan kelayotgan guruhdosh do'stlari uni kuch ishlatib qutqarishlari mumkin. Qaysi guruh o'yinchilari qarshi guruhning orqa tomonidagi chiziqqa ko'p o'tsa, shu guruh yutgan hisoblanadi. O'yin jarayonida guruhning hamma o'yinchilari o'tishi kerak.

O'yin qoidasi. 1. O'yinni ikkala guruh ishora berilishi bilan birdaniga boshlashi kerak. 2. O'yinchilar yon tomondagi chiziq tomondan o'tib, orqa chiziqqa tursa hisoblanmaydi.

„CHIRKASH“

O'yinga tayyorlanish. Diametri 2 metr bo'lgan doira chiziladi. O'ynovchilar teng ikki guruhga bo'linadilar. Qur'a tashlash orqali himoyachi va hujumchi aniqlanadi.

O'yin tavsifi. Doira atrofida himoyachilar turadilar, ulardan 2—3 metr narida hujumchilar doira shaklida turadilar. O'qituvchining ishorasi bilan hujumchilar doira ichiga kirishga harakat qiladilar. Himoyachilar hujumchilarni doira tashqarisida quvlab, qo'l tekkizib ushlashga harakat qiladilar. Agar himoyachilarning qo'li hujumchilarga tegsa, ushlangan hisoblanadi. Himoyachilarning orqa tomonidan boshqa hujumchilar yugurib o'tib ketsa, himoyachining o'zi tutilgan hisoblanadi. Hujumchilar doira ichiga kirsam, har bir kirgan o'yinchiga ball beriladi. O'yin bir necha marta takrorlangandan so'ng guruhlar o'rinlarini almashadilar. Ko'p ball to'plagan guruh o'yinda yutgan hisoblanadi.

O'yin qoidasi. 1. O'yinchilar soni teng bo'lishi kerak. 2. Qo'l tekkan o'yinchi ushlangan hisoblanadi. 3. Hujumchi himoyachini aldab, doira ichiga kirishi shart.

„PODACHI“

O'yinga tayyorlanish. Kattaligi 3—4 metr bo'lgan doira chiziladi va ohak bilan belgilanadi. Doira ichida 3 ta o'yinchi, qo'lida chim xokkey tayoqchasiga o'xshab yasalgan tayoqchani ushlab turadi.

Doira tashqarisida ham hujumchilar uch joyda joylashib turadilar. Yog'ochdan yasalgan (balandligi 5—6 santimetrli) nishon doira markaziga 10—15 santimetr oraliqda aylana shaklida qo'yilgan bo'ladi.

O'yin tavsifi. O'qituvchining ishorasi bilan o'yin boshlanadi. Doira tashqarisida 1 metr uzoqlikda turgan hujumchilar kichik to'pni bir-biriga tez oshirib, qulay fursatni topib, doira ichidagi himoyachilarni chalg'itib, doira o'rtasida turgan nishonlarni birin-ketin urib siljitishga kirishadilar.

Doira chetidagi chiziqqa koptok qo'yib, o'rtadagi nishonni urishga bir marta ruxsat beriladi. So'ngra himoyachi doira chizig'iga koptokni qo'yib, zarb bilan tashqariga, uzoqroqqa urib chiqaradi. O'yin paytida guruhlarining qaysi biri nishonni tez vaqt ichida koptok bilan urib yiqitsa, ikki ball beriladi. O'yin bir necha bor qaytarilgandan so'ng, himoyachilar hujumchilar bilan joylarini almashadilar. O'yinda ko'proq ball to'plagan guruh g'olib chiqadi.

O'yin qoidasi. 1. O'yin vaqtida himoyachilarning doira ichidan chiqib ketishi man etiladi. 2. Himoyada o'yinchilarning tayog'i hujumchilarga tegsa va himoyachi doira chizig'idan tashqariga chiqsa, jarima ball beriladi. 3. O'yin vaqtida hujumdagi o'yinchilar tayog'ini yuqoriga ko'tarsa, o'yinda xavfli harakat hisoblanadi. 4. Xavfli harakat tez-tez takrorlansa, o'yinchi bir necha daqiqaga o'yindan chiqariladi. 5. O'yin sport zalida ham o'ynalishi mumkin.

„OTIB QOCHAR“

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yinda butun sinf o'quvchilari qatnashsa bo'ladi yoki teng ikki guruhga bo'linadi. Otish joyi — chizig'i chiziladi. Chiziqdan oldingi joyga ikki qadam kenglikda doira belgilanadi. Bu doira to'pni uruvchi guruh o'yinchilarining himoya uyi bo'ladi.

To'pni otish va urish chizig'idan 25—30 metr uzoqlikda marra belgilanadi.

O'yin tavsifi. Ikki guruh o'yinchilari otish joyida kim qolishi uchun qur'a tashlaydilar. Otish joyida qolgan o'yinchilarga qarashli guruhning bir o'yinchisi koptok tashlab beradi. O'yinchi koptok-

„TO‘PNI AYLANA ICHIGA TUSHIRMA“

O‘yinga tayyorlanish. Bu o‘yinda 2 metr bo‘lgan aylana chiziladi. Har bir guruhdan uchta o‘yinchi ajratiladi. O‘yin shartiga ko‘ra, qo‘lga toshni berkitib o‘yin boshlovchisi aniqlanadi.

O‘yin tavsifi. O‘qituvchining ishorasidan so‘ng boshlovchi guruhning bir o‘yinchisi aylana ichiga kirib qo‘lidagi tayog‘i bilan koptokni uzoqqa uradi. Maydondagi ikkinchi guruh o‘yinchilari koptokni ushlab, doira ichiga tushirish uchun tashlaydilar. Doira ichidagi o‘yinchi koptokni aylana ichiga tushurmaslik uchun koptokni tayog‘i bilan qaytaradi. Agar toshqaridagi o‘yinchi koptokni ilib olib, aylana ichiga tushursa, shu guruh o‘yinchilari g‘olib hisoblanadi.

O‘yin qoidasi. 1. Koptokni doira ichiga tushurish kerak. 2. Koptokni tayoqcha bilan urib qaytarish kerak. 3. O‘yinni bir necha guruhlariga bo‘linib o‘tkazish mumkin.

„CHAQQONLAR VA MERGANLAR“

O‘yinga tayyorlanish. O‘yin voleybol yoki basketbol maydonchasida o‘tkaziladi. O‘ynovchilar teng ikki guruhga bo‘linib, 16 metr masofada bir-biriga yuzma-yuz turadilar. O‘rtada doira chiziladi. Har bir guruhdan bittadan eng chaqqon o‘yinchilar tanlanib, ular doira markazida turadilar. Guruhlar qo‘lida bittadan to‘p bo‘ladi.

O‘yin tavsifi. O‘qituvchining ishorasidan so‘ng ikkala guruhning o‘yinchilari doira o‘rtasida turgan o‘yinchilarga to‘pni tekkitishga urinadi. Doira o‘rtasida turganlar unga chap berib, o‘ziga tekkizmaslikka harakat qiladilar. Bordi-yu, to‘p tegsa, urgan o‘yinchi bilan joy almashadilar va o‘yin davom etaveradi. Meraganlar bir ball bilan taqdirlanadi. Ko‘proq ball to‘plagan guruh g‘olib hisoblanadi.

O‘yin qoidalari. 1. Oraliq masofa o‘quvchilar tomonidan o‘zgartirilishi mumkin emas. 2. Koptokni tik turgan, cho‘kkalagan holatda otish mumkin. 3. Koptok oxirgi o‘yinchiga tekkandan so‘ng o‘yinchilar joylarini almashtirishadi.

„CHILLAK“

O‘yinga tayyorlanish. O‘yin boshlanishidan oldin tol novdasi-dan uzunligi 70—80 sm bo‘lgan tayoq tayyorlanadi. Yo‘g‘onligi 2 sm va bo‘yi 15 sm uzunlikdagi tayoqchalar tekislanadi va ikki

uchi qalamniki singari chiqariladi. Bu chillak cho'pi deb ataladi. O'yinchilar ikki guruhga bo'linadilar.

O'yin tavsifi. O'qituvchining ruxsati bilan har ikkala guruhning bittadan o'yinchisi uzun tayoq bilan chillakni qo'lida ushlab tushirmasdan urib turadi. Qaysi guruh o'yinchisi ko'p urib tursa, o'sha guruh o'yinchisi o'yinni boshlab beradi. Chillakni boshlash uchun har urilganda 1—2—3—4—5 sm bo'lgan ikki tosh olinib, oralig'i 10 sm masofada yonma-yon joylashtiriladi.

Chillak cho'pi, iloji boricha, toshlar (kaknok) ustiga qo'yiladi. Uzun yog'och uchi bilan toshlar (kaknok) ustidagi chillak yuqoriga ko'tarilib, chillak bo'laga uriladi. Urilgan chillakni ikkinchi guruh o'yinchilari, toshga (kaknok) mo'ljallab tashlaydi. Chillak toshga (kaknokka) tegsa yoki tayoq bilan o'lchanganda chillak tegsa, boshlovchi qo'lidagini guruhdoshiga beradi. Guruhdoshi ham toshdagi chillakni uradi. Chillakni o'lchaganda yetmasa, ya'ni chillak tushgan yerdan uni bir uchidan qo'l bilan ko'tarib tayoq bilan uriladi. Bu harakat yana ikki marta takrorlanadi, lekin qo'l bilan qo'yilmaydi. Qarshi guruh o'yinchilari chillakni kaknokka tashlaydi, tegmasa, o'lchanganda yetmasa, yana ikki marta oldingiday bajariladi. Kaknokka yaqinlashmasa, jana qilinadi. Janadani guruhdoshlariga yoki tomoshabinlarga ham berish mumkin. Ular ham o'yinga qatnashishlari mumkin. O'yin vaqtida chilliakni tashqaridagilar ilib olsa, o'ynayotgan o'yinchining janasi kimda bo'lsa kuyadi. O'yinda guruhdan nechta o'yinchi bo'lsa, bir marta tayoq otish huquqiga ega. O'rtog'i bergan janadan tashqari, ya'ni o'yin boshlanishidagi jana kirmaydi. U janada o'yinni boshlash uchun bajargan edi. Guruhdagi har bir o'yinchi bir necha marta o'z qo'lga olish huquqiga ega. Guruh janalari tugasa, o'rnini ikkinchi guruhga berishi majburiydir. O'yinda marra belgilanadi. Agar marra 25 yoki 50 metr bo'lsa, bu — albatta, jana soni bilan belgilanadi. Ikki o'yinchi bo'lsa, ikkovi jana qiladi. Jana soni nechta bo'lsa, kaknokdan urilgandan tashqari hammasi yerdan ko'tarib uriladi. Shu oraliqdagi masofaga boshqa guruhdagi ikki o'yinchi nafas olmasdan zuvillab keladi. Bajara olmasa, qayta takrorlaydi.

„QO'RIQCHI“

O'yinga tayyorlanish. Kattaligi 8 metrli doira chiziladi. Doiraning o'rtasiga turli shakldagi yog'ochdan tayyorlangan uchta nishton qo'yiladi.

O'yin tavsifi. O'g'il va qiz bolalar ikki guruhga bo'linib, „Oshimi, nonimi? — deb chek tashlanib, himoyachilar aniqlanadi. Himoyachilar doira atrofida turadilar. Hujumchilar to'pni bir-birlariga oshirib, himoyachilarni aldab, nishonni mo'ljalga olib, urib yiqitishga harakat qiladilar. Himoyachilar esa nishonni urib yiqitishga qo'ymasdan himoya qiladilar. Agarda to'p nishonga tegsa, bir ball beriladi. O'yin bir necha marta takrorlangandan keyin guruhlar joylarini almashadilar. Ko'p ball to'plagan guruh g'olib hisoblanadi.

- O'yin qoidasi.* 1. Himoyachilar doira atrofida turishlari kerak.
2. Hujumchilar himoyachilarni turtib yiqitishi man qilinadi.
3. To'pni doira tashqarisidan, chiziqni bosmasdan otishi kerak.

„OQ SUYAK“

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yin o'g'il va qiz bolalar bilan birgalikda oy yorug'ida o'tkaziladi.

O'yin tavsifi. O'qituvchining ishorasidan so'ng, o'yinboshi suyakni biror narsaga o'rab uzoqqa otadi. O'yin ishtirokchilari suyakni izlab topishga harakat qiladilar. Suyakni topgan o'yinchi hech kimga bildirmay, o'yinboshiga keltirib berishga urinadi. Agarda birorta o'yinchi bilib qolsa, undan suyakni tortib olishga harakat qiladi. Suyakni boshlovchiga olib kelib bergan o'yinchiga sovrin beriladi. O'yin yana boshidan boshlanadi. „Oq suyak“ o'yini to'ylarda, sayillarda, hosil bayramlarida o'tkaziladi.

- O'yin qoidasi.* 1. „Quloq cho'zma“ o'yiniga o'xshash bo'ladi.
2. O'yin, asosan, tunda o'ynaladi.

„OT“

O'yinga tayyorlanish. Xalqimiz azaldan otni yaxshi ko'rib kelgan. Ular ot orqali o'ynaladigan o'yinlardan foydalanib, vaqtlarini ko'ngilli o'tkazganlar. O'yinchilar teng ikkiga bo'linganlar, ya'ni kuchli va baquvvat o'yinchining bo'yniga ikkinchi o'yinchi minib, olib doira ichida turadi.

O'yin tavsifi. O'qituvchining ruxsatidan so'ng, chavandozlar bir-birlariga yaqinlashib, qo'llarini ushlab, doira ichidan tortib chiqishga hamda yiqitishga harakat qiladilar. Doiradan tortib chiqqan yoki yiqitgan chavandozga ball beriladi. Ko'p ball to'plagan o'yinchi g'olib hisoblanadi. O'yin qiziqarli bo'lishi uchun chavandozlarning qo'llariga uloq o'rniga biror metr bo'z mato berish mumkin.

O'yin qoidasi. 1. O'yin chavandozlar o'zaro qo'llarini ushlagandan so'ng, ruxsat berish orqali boshlanadi. 2. Bir-birini turtish man etiladi. 3. G'olib bo'lish uchun sheriklar bir-birlarini doiradan chiqarishlari shart. 4. O'yinchilar o'zaro o'rinlarini almashishlari ham mumkin.

„CHIQARDIMI LIZUN“

O'yinga tayyorlanish. O'ynovchilar teng ikki guruhga bo'linadilar. Har bir guruhda 5—6 o'yinchi bo'lishi kerak. O'yin boshlash uchun qo'lga tosh yashiriladi, kim topsa uning guruhi o'yinni boshlaydi. Toshni topmagan guruh o'yinchilari qator bo'lib engashib turadilar.

O'yin tavsifi. Boshni pastroq egib, bir-birlarini qattiq ushlab turadilar. Toshni topgan o'yinchilar o'qituvchining ishorasidan so'ng yugurib kelib, sakrab engashib turgan o'yinchilarning ustiga minib oladilar. Keyin ikkinchi o'yinchi va hokazo. Hamma o'yinchi minishi shart. Mina olmasa, minib yiqilgan yoki ko'tara olmasa, jarima ball beriladi. So'ngra guruhlar joylarini almashtiradi. Guruh a'zolarining hammasi minib yiqilmasa, ko'proq ball to'plasa, shu guruh g'olib hisoblanadi.

O'yin qoidasi. 1. Sakrab minib olgandan keyin qo'zg'almasdan o'tirishi mumkin. 2. Ikkinchi marta yugurib kelib sakrab minishga ruxsat etilmaydi. 3. Ustidan itqitib yuborish mumkin emas.

„MEHMONMISIZ?“

O'yinga tayyorlanish. O'yinda, asosan, qiz bolalar ishtirok etadilar. Ikki kishi yoki guruh-guruh bo'lib o'ynaydilar. O'yin she'riy yo'l bilan aytilganligi bois chek tashlab aniqlab olinadi.

O'yin tavsifi. O'yin shartiga ko'ra, o'yinchilardan biri ikkala qo'lining kaftlarini ochgan holda sherigi tomon uzatib turadi. Ikkinchisi esa:

*Sochi mayda
Juba-juba, qo'li belida,
Oni tog'da, voy kulim-ey
Tog'da lola, voy belim-ey.
Bir qiz bola omonmisiz — jonmisiz?
Ko'chaga chiqing,
Bugun bizga mehmonmisiz,
Bir qiz kelyapti..*

deb tugatgan zahoti chaqqonlik bilan dugonasining kaftiga o'z kaftlarini urib qochadi. Shunda dugonasi uning qo'lini tuta olsa yoki belgilangan marraga quvganda o'rtog'iga yeta olsa, endi u she'rini takrorlaydi. O'yin 5—6 marta takrorlanadi. Chaqqon, tutqich bermagan o'yinchi g'olib deb topiladi.

O'yin qoidasi. 1. She'r ravon, dona-dona qilib aytiladi. 2. Quvlanganda uning qo'li sherigiga tegsa, tutilgan hisoblanadi.

„BOG'LAM“

O'yinga tayyorlanish. O'yinning vazifasi bolalarni epchil, chaqqon qilib tarbiyalashga, qo'l muskullarini rivojlantirishga, so'zlarni to'g'ri talaffuz ettirib, og'zaki nutqni takomillashtirishga qaratilgan. Bolalar ikki guruhga bo'linib, qo'l ushlagancha ikki tarafda saf tortib turadilar. Qur'a tashlab, o'yin boshlovchisi aniqlanadi.

O'yin tavsifi. O'yin savol-javob tariqasida o'tkaziladi, ya'ni bir tomon savol bersa, ikkinchi tomon javob beradi. Har bir javobdan so'ng (to'g'ri javob bo'lsa), qo'l ushlab turgan bolalar yonidagi bolaning qo'li tagidan o'z qo'lini qo'yib yubormasdan o'tkazadi. Ya'ni bog'lanadi:

Bog'lam-bog'lam

Jon bog'lam:

Quyong qayda?

Ola tog'da.

Nima yeydi?

Sabzi yeydi.

Tuguningiz qani?

Aravada.

Aravakashingiz qani?

Mana-da.

Qo'lni o'tkaza olmagan, ya'ni bog'lana olmagan bolani ko'rsatishadi va qo'llarni qo'yib yuboradilar. O'yin shu tarzda davom etaveradi.

O'yin qoidasi. 1. O'yin davomida bolalar „bog'lamni“, ya'ni qo'llarini qo'yib yubormasliklari lozim. 2. Onaboshi o'yinchilarning o'yinidan so'ng so'zlarni to'g'ri talaffuz etishiga e'tiborni qaratadi. 3. O'yinboshi safda turgan bolalarning joyini navbatdagi o'yinda almashtirishi shart.

„MUZLATAMIZ“

O'yinga tayyorlanish. O'yin qish faslida, tekis joylarda o'ynaladi. Bu o'yin bolalarni sovuqdan qo'rqmaslikka, dadillikka va jasoratga da'vat etuvchi o'yindir. Umumiy yo'nalishi esa aka-uka muzlar qiyofasidagi ikki o'yinboshining harakatlari va og'zaki nutqini belgilaydi. Chek tashlab, ikkita o'yinboshi tayinlanadi. Uzunligi 10 metr, eni 5—6 m bo'lgan yo'lakcha „muzlagan joy“ chizib tayyorlanadi. Bu muzlaydigan joy „muzlarning joyi“ hisoblanadi.

O'yin tavsifi. O'yinboshi muzlarning biri: „Men bugun yaxlayman“ desa, ikkinchi „Men quloq yaxlataman“ deb bolalarni sovuqdan qo'rqitadi. Bundan cho'chigan bolalar „panada qaltirashib“ o'ynagani chiqmaydilar. Shunda aka-uka o'yinboshilar o'z po'pisasidan mamnun bo'lib:

Botir bola bo'lsa-chi?

Yo'l safarga chiqsa-chi? — deb kela boshlaydilar. Bu bolalarning izzat-nafsiga tegadi. Ularning g'ururi qo'zg'ab:

Biz do'qingdan qo'rqmaymiz,

Muzni pisand qilmaymiz —

deb yoppasiga qiy-chuvlashib muzlatadigan joyga o'tishga harakat qiladilar. Ikkala muz o'yinboshi bolalarni tutib muzlatadilar. Eng ko'p o'yinchini muzlatgan o'yinboshi g'olib hisoblanadi.

O'yin qoidasi. 1. Muz o'yinboshilar faqat o'zlari muzlatadigan joylarida yugurib, sakrab o'ynashadi. 2. O'yinchilar muzning joylarida turib, yugurib, sakrab o'ynashadi. 3. O'yinboshilar muzning joyidagina muzlatishlari mumkin. 3. O'yinchilar she'rni jo'r bo'lib, bir vaqtda aytishadi. So'ngra muzlatadigan joydan o'tadilar. 4. Muzlarning qo'li o'yinchiga tegishi bilan taqqa to'xtab qolishlari kerak.

„QADAM TAYOQ“

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yin bolalarda merganlik, chamalash, mo'ljalga olish, aniqlik bilan harakat qilish malakasini hosil qiladi. Har bir o'ynovchida tayoq bo'lishi kerak. Tayoqning uzunligi o'quvchining yoshiga qarab belgilanadi.

Binobarin, tayoqning kattaligi 3—5 sm, uzunligi 30 sm dan 110—120 santimetrgacha bo'lishi mumkin.

O'yin tavsifi. O'yinni boshlash uchun o'yinboshi hamma tayoqni bilagi ustiga yig'ib oladi va boshidan oshirib orqaga tashlaydi. Kimning tayog'i eng yuqorida (tayoqlarning ustida) bo'lsa, o'sha

tayoq egasi boshlovchi bo'ladi, eng tagida qolgan tayoq egasi esa, 8—10 metr masofaga borib, tayoqni yerga qadaydi.

Tayoqlar tashlangandan so'ng boshlovchi aniqlanadi-yu, qolganlari ham o'z tayoqlarini tanlab olib, navbatni belgilaydi. Oxirgi tayoq egasi, kelishilganday, tayoqni yerga qadaydi. O'yinboshining ko'rsatmasi bilan boshlovchi belgilangan joyda turib, tayoqni mo'l-jalga oladi va yiqitishga harakat qiladi. Agar u urib yiqita olmasa, navbatdagi o'ynovchi uni yiqitishga harakat qilib ko'radi. Tayoq yerga ag'anab tushguncha o'yin davom etadi. Kim tayoqni urib yiqitsa, o'sha g'olib hisoblanadi.

O'yin qoidasi. 1. Tayoq yerga tikka qadalishi lozim. 2. O'yin albatta, o'yinboshining nazorati ostida bo'lishi shart. 3. Tayoq uloqtirilayotganda xavfsizlik choralari ta'minlanishi zarur, ya'ni qolgan barcha o'ynovchilar uloqtiruvchilardan 4—5 metr uzoqda joylashishlari shart. 4. Tayoqni uloqtirish va yiqitish faqat o'yinboshining ko'rsatmasi bilan bo'ladi. Qadalgan tayoq egasi tayoq'idan 5—6 metr uzoqdan uloqtiruvchiga qarab, uning harakatlarini kuzatib turishi majburiy hisoblanadi.

„QULOQ CHO'ZMA“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda chapdastlik, epchillik va chidamlilik sifatlarining rivojlanishiga ko'maklashadi. O'yinboshi yong'oq yoki tuxum kattaligidagi latta tugun tayyorlaydi. Har bir o'yinchiga sovrin qo'yiladi. Tugunchani olib kelib topshirish uchun marra joy belgilanadi.

O'yin tavsifi. O'yinboshi sovrinni e'lon qilib, tugunchani o'ynaydigan bolalardan uzoqroq joyga otadi. O'ynovchilar tugunchani qarab, topishadi.

Tugunchani qo'lga kiritgan bola o'yinboshi tomon yuguradi, boshqalar uni yo'lda tutib, yiqitib, qulog'ini cho'zadilar. Qulog'ini cho'zdirmaydigan, qulog'i og'riydigan bola tugunchani duch kelgan tomonga yoki o'rtog'i tomonga otib yuboradi.

Tuguncha olgan o'ynovchi tezlik bilan yoki jonli to'siqlarga chap berib o'tib, uni o'yinboshiga bersa, u sovrin oladi. Agar yo'li to'silib qolsa, tugunchani u ham otib yuboradi, o'yin shu tariqa davom etadi. Kimki tugunchani o'yinboshiga yetkazib, qo'lga bersa, shu zahotiy o'yin to'xtatiladi va o'sha g'olib hisoblanadi.

O'yin qoidasi. 1. Tuguncha tuxumdan katta bo'lmasligi shart. 2. Tugunchali o'yinchining qo'li, oyog'i, gavdasidan tortib to'x-

tatishga ruxsat beriladi. 3. Quloqni bir cho'zish mumkin, chunonchi tirnoqni botirib (qattiq og'ritib) cho'zish taqiqlanadi. 4. Tugunchani otib, uzoqdan tashlab o'yinboshiga berish mumkin emas, shaxsan qo'liga tutqazish inobatga olinadi. 5. Qoidani buzgan o'yinchilar o'yindan chiqarib yuboriladi.

„KARVON“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalardagi og'zaki nutq, topqirlik, diqqatlilik, tezkorlik va chaqqonlik sifatlarini tarbiyalaydi. O'yin shartiga ko'ra, o'yinboshi, ya'ni „karvonboshi“ hamda „qaroqchi“ belgilanadi. Kattaligi 1 metr bo'lgan doira chiziladi.

O'yin tavsifi. O'ynovchilar bir safda turib oldinda turganning belidan qo'l bilan ushlaydilar. Ular doira bo'ylab keng qadam bilan yurib, misoli tuya kabi harakatlanishlari kerak. O'yinboshi „karvonboshi“ hisoblanib, karvonni boshqaradi. O'ynovchilardan biri doiraning bir chetiga joylashib oladi, ya'ni u yo'ldan o'tayotgan karvonni talab „qaroqchilik“ qiladi. Karvon safarga ketayotib yo'lda qaroqchi yonidan o'tadi. Qaroqchi so'raydi:

— Karvon qayoqqa boryapti?

— Hindistonga, ey hurmatli zot, — deb javob beradi karvonboshi.

— Sizlar, do'stlar uchun nima olib kelasizlar — deydi qaroqchi.

— Buyuring, on hazratlari — deydi karvonboshi.

Qaroqchi 5—8 ta buyumning nomini aytadi. Karvon olg'a qarab ketaveradi. Doira bo'ylab aylanib kelgan karvon yana qaroqchining yonidan o'tadi. Qaroqchi karvonboshidan so'raydi:

— Sen menga qanday narsa olib kelishing kerak edi? — deb so'raydi. Qaroqchi qanday buyurtma bergan bo'lsa, karvonboshi hammasini takrorlashi kerak. Agar biror narsani esidan chiqargan bo'lsa, qaroqchi butun karvonni asirga oladi va navbat bilan biron narsa olib kelishga majburlaydi.

Mobodo karvonboshi hech narsani esidan chiqarmasdan takrorlasa, undan qaroqchi so'raydi:

— Qani mening buyurtmalarim?

Karvonboshi o'ynovchilardan birini ko'rsatib:

— Navbatdagi sandiqda! — deydi.

Ko'rsatilgan o'ynovchi esa:

— Amudaryodan kechib o'tayotganimizda sizning buyurtmaningizni yo'qotdik, — deyishi bilan tarqalib qochadi. Qaroqchi ulardan birini tutishi kerak.

O'yin qoidasi. 1. Har bir buyurtma ravon, chiroyli talaffuz etilishi lozim. 2. Qaroqchi o'ynovchilar qochishguncha ushlashi mumkin. 3. O'ynovchilar doira ichidan tez chiqib qaroqchiga tutqich bermasliklari kerak. Shunda karvon qutqarilgan hisoblanadi.

„KAPTAR“

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yin bolalarning tezkorlik bilan harakatlanishlariga ta'sir ko'rsatadi. Bolalar ikki guruhga ajratiladi va har bir guruhga o'yinboshi belgilanadi. Shartga ko'ra biror guruhdan o'yinboshi „kaptar“ tayinlanadi.

O'yin tavsifi. Chekka tushgan o'yinboshi barmoqlarini musht qilib, „kaptar“ni yashirganday qiladi va qochadi. Uning guruhlar o'ynovchiga „kaptar“ga yaqin masofada joylashib, shay bo'lib turadilar. Boshqa guruh o'ynovchilari esa „kaptar“li o'ynovchini ushlashlari kerak. „Kaptar“ raqibi yaqinlashganini sezsa, o'z yo'l boshchilaridan biriga „kaptar“ deb ko'rsatib va ovoz chiqarib uzatadi.

Navbatdagi o'ynovchi „kaptar“ bo'lib qochadi. Quvlayotganlar endi boshqa kaptarni quvib ketadilar. O'yin „kaptar“ni ushlamaguncha davom etadi.

O'yin qoidasi. 1. Boshqa guruh „kaptar“ni ushlasa guruhlar joy almashadilar, ya'ni „kaptar“ boshqa guruh o'ynovchilariga beriladi. 2. O'ynovchi kaptarni faqat yaqin masofadan ushlashi mumkin. O'yinda chaqqon harakat qilgan guruh g'olib deb e'lon qilinadi.

„QO'L TAYOQ“

O'yinga tayyorlanish. O'yin ko'z bilan chamalash, aniq mo'l-jalga olishni o'rgatadi. O'quvchilar ikkita guruhga ajratiladi. Kattaligi 3 metr bo'lgan doira chiziladi va uchta bo'lakchaga ajratiladi. Har bir o'ynovchida uzunligi 1 metr, qalinligi 2—3 santimetr bo'lgan tayoq bo'ladi.

O'yin tavsifi. Uzunligi 20 metr masofada har ikkala guruh o'ynovchilari navbat bilan doiraga tayoqni uloqtiradilar. Tayoqni doiraga tushirgan har bir o'ynovchiga tegishli ball beriladi. Tayoq doiraning bir qismiga tushsa, 1 ball, uchdan bir qismiga tushsa, 3 ball beriladi. Hakam o'yin oldidan marrani (60 — 80 ball) qilib belgilaydi. Qaysi bir guruh belgilangan marra miqdorini bajarsa, shu guruh g'olib hisoblanadi.

O'yin qoidasi. 1. Bir vaqtning o'zida har ikkala guruh o'yinchilarining doiraga tayoq tashlashlariga ruxsat etilmaydi. 2. Belgi-

langan chiziqni bosib o'tgan o'yinchining bali hisoblanmaydi. 3. Tayoqning 3 dan ikki qismi doira ichida bo'lsa, ball beriladi. 4. Tayoqning yarmi doira ichida bo'lsa, ball berilmaydi. 5. Boshqa o'ynovchiga tayoqni uloqtirish joyidan 4—5 metr uzoqlikda turishlari shart.

„UCHAR NISHON“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda harakatlanayotgan nishonga nisbatan ko'z bilan chamalash, to'g'ri mo'ljalga olish, nishonni aniq urish va kuchni rivojlantiradi. O'ynovchilarga qur'a tashlab, 5—6 kishidan iborat bir necha guruhga ajratiladi. Har bir guruh uchun o'yinboshi saylanadi. O'ynovchilarning har birining qo'lida uzunligi 80—100 santimetr, qalinligi 2—3 santimetr bo'lgan tayoq bo'lish kerak.

O'yin tavsifi. O'yinboshilar kim birinchi bo'lib o'yin boshlash kerakligini chek tashlab biladilar. Boshlovchilar har bir guruh o'yinboshisini o'z guruhidagi o'ynovchilar bilan boshqa guruhdan 8—10 metr uzoqlikka joylashtiradi. U o'zining tayog'ini oldinga, yuqoriga irg'itadi. Bir-biridan 4—5 metr uzoqlikda sochilib joylashgan shu guruh o'ynovchilari o'z o'yinboshisini havodagi tayog'iga o'z tayoqlarini tekkizishlari kerak. Agar o'ynovchilar mo'ljalga tekkiza olmasalar, o'yinboshi yana tayog'ini irg'itadi. Shu tariqa har bir guruh navbat bilan o'ynaydi. Guruhlardan mo'ljalga aniq tekkizadiganlar saralab olinadi va ular o'rtasidagi g'oliblar aniqlanguncha o'yin davom ettiriladi.

O'yin qoidasi. 1. Birinchi guruhdagi o'ynovchilar barobariga o'yinboshining tayog'ini mo'ljalga oladilar. 2. O'ynovchilardan biri nishonga tekkizsa, o'yinboshi shu o'yinchini orqasida ko'tarib, tayoq otilgan joygacha olib borishi kerak. 3. Kim o'yinboshining tayog'iga tekkizsa, u tayog'ini yuqoriga irg'itadi. 4. O'yin xavfsizlik choralari ko'rilishini taqozo qiladi. Shuning uchun o'ynovchilar belgilangan masofada turishlari kerak. Borib turgan yerlari 8—10 metr bo'lishi darkor.

„KIM KICHKINA“

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yin bolalarda tezkorlik, chaqqonlik, shuningdek, bir holatdan boshqasiga diqqatni tez o'tkaza olish ko'nikmasini rivojlantiradi. Maydonda eni 10—15 metr

bo'lgan bo'lakcha chiziladi. Guruhlardan biri maydon chetiga joylashadi. Ikkinchi guruh yo'lakchaning old tomonida turadi.

O'yin tavsifi. Yo'lakchaning oldi tomonida turgan guruhning o'yinboshisi gapiradi:

— Assalomu alaykum qo'shni!

— Vaalaykum assalom! — deb javob beradi ikkinchi guruh o'yinboshisi.

— Sizlarda kichkinalar yo'qmi? — so'raydi birinchi guruh o'yinboshisi.

— Kichkinalar bor, uning ismi Erkin! — deb javob beradi boshqa o'yinboshi.

Shu tarzda ikkinchi guruh o'yinboshisi „kichkina“ o'ynovchilardan birining ismini aytishi mumkin. Shunda bu guruhdan „kichkina“ yugurib o'tishi va uni boshqa guruh o'yinchisi ushlashi lozim.

O'yin qoidasi. 1. Kichkinaning kiyimini almashtirishlari mumkin. 2. Raqib o'ynovchilariga xalaqit berib, kichkinani qurshab olib, yo'lakcha orqali ushlasa ham bo'ladi. 3. Kichkinani faqat yo'lakcha ichkarisida ushlashga ruxsat qilinadi. 4. Kichkinani ushlasa, shu guruhda qoladi. 5. Agar uni ushlay olmasa, o'yin ilgorigiday da-vom etadi. 6. O'yin 3—4 ta o'ynovchi qolguncha davom etadi, kichkinani ushlash va almashtirish imkoniyati qolguncha tutish paytida qo'ldan ushlash man qilinadi. Yo'lakcha oldida joylashgan guruh boshqa guruhga orqa o'girib turadi. O'yinboshining ko'rsatmasi bilan bir o'yinchi keskin buriladi va kichkinani tutishga urinadi. O'yinni kunduz kuni ham, kechqurun ham o'ynash mumkin.

„RO'MOL“

O'yinga tayyorlanish. O'yin o'quvchilarda kuch, chaqqonlik va tezkorlik sifatlarini o'stiradi. O'ynovchilar qur'aga binoan, ikki guruhga ajratiladi.

Bir-birlariga qarama-qarshi, ketma-ket qatorga turib joylashadilar. Guruhlar orasidagi masofa 10—15 metrni tashkil etadi. Ro'mol tayyorlab qo'yiladi. Chek tashlab, o'yinni kim birinchi bo'lib boshlash kerakligi aniqlanadi.

O'yin tavsifi. O'yin boshlovchi guruhning o'yinboshisi ro'molni ikkinchi guruh o'yinboshisiga qaratib otadi. U ro'molni ilib olsa, o'z o'ynovchilaridan birini raqib guruhga yuboradi. Yuborilgan elchi raqib o'ynovchilardan xohlaganini tanlaydi va unga

minib oladi. O'z guruhi tomon qochadi. Uning o'yinboshisi ro'molni qaytarib otadi. Birinchi guruh o'yinboshisi ro'molni ilib olib, elchini urishga harakat qiladi. Elchi ro'molni tekkizmaslikka harakat qilib qochadi. Agar birinchi o'yinboshi otgan ro'molni ikkinchi o'yinboshi ilib olmasa, ro'molni o'ziga qaytarib otadi.

O'yin qoidasi. 1. O'yinboshi elchini ro'moli bilan ursa, uni o'z guruhida qoldirib, ko'tarib turgan o'ynovchini elchiga mindirib qo'yadi. 2. Ikkinchi o'yinboshi o'z elchisini ko'tarish uchun ro'molni yana bir marta tutishi lozim, shundan so'ng o'z elchisini chaqirib oladi. 3. Elchini chiziqning o'rtasida urishga ruxsat etiladi.

„CHUMCHUQLAR“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarga hushyorlik, diqqat va qat'iylik xislatlarini rivojlantirishga ta'sir ko'rsatadi. Kattaligi 3—5 metrli doira chiziladi. O'ynovchilar doira bo'ylab joylashadilar. Bolalarning xohishiga ko'ra bitta o'yinboshi saylanadi.

O'yin tavsifi. Hamma o'ynovchilar o'tirib, ko'rsatgich barmoqlarini yerga tekkizib, doiraga engashadilar. Chiziq orqasida shu holatda turib ishorani kutadilar. O'yinboshi qattiq ovoz bilan bir qancha uchmaydigan hayvonlarning (parranda, hasharot, mol va boshqalar) va qandaydir uchadigan qushlarning nomlarini aralashtirib aytadi. Xuddi shu vaqti o'yinchilar barmoqlarini yerdan uzib, bamisoli qush kabi uchadilar.

O'yin qoidasi. 1. Ishora bo'lmaguncha barmoqni yerdan uzish man qilinadi. Kim o'z joyida qolsa (uchib ketmasa), doiraga olib kiriladi va ashula, maqol, she'r aytish taklif qilinadi. 2. Uchadigan qushning nomini aytmasdan yerdan qo'lini uzganlarga ham jarima solinadi (raqsga tushadi yoki qo'shiq aytib beradi).

„CHERTKI“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalardagi sezgirlik, diqqat, eshish qobiliyatini rivojlantiradi. O'ynovchilar chek tashlab, ikki guruhga bo'linadi. Guruhlar bir-birlariga qarama-qarshi — 8—10 metr masofada turadi. Har guruhning o'yinboshisi o'z guruhidagi o'ynovchilarni qushlar, hayvonlar, o'simlik va mevalar nomi bilan aytib chaqiradi. Qora rangli ro'mol tayyorlab qo'yiladi.

O'yin tavsifi. O'yinboshi huquqini olgan o'yinboshi raqib o'ynovchilardan birining nomi bilan chaqiradi. U bilintirmasdan kelib boshga bog'langan ro'molga bir necha marta chertadi. O'yinboshi bog'lagan ro'molni yechib oladi va u chertgan o'ynov-

chini topsa, uni o'z guruhiga olib qaytadi, topolmasa, shu guruhda qoladi. O'yin bitta guruhdan 1—2 ta o'ynovchi qolguncha davom etadi. So'ngra o'yinboshilari o'rin almashadilar.

O'yin qoidasi. 1. Ro'mol boshni siqmasdan bog'lanadi. 2. Agar ro'mol qora bo'lmasa, ko'p qatlash kerak. 3. Bu guruh o'ynovchilarining — nomlari sir saqlanishi kerak. 4. Chertayotganda o'ynovchi og'ritmasdan sekin chertishi darkor.

„DARRA“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda hushyorlik va chaqqonlik sifatlarini tarbiyalaydi.

Eni 15—20 metrli doira chiziladi. Uning ichidan kattaligi 2—3 metr bo'lgan yana bitta doira chiziladi. Qur'a tashlab o'yinboshi aniqlanadi. Doiraning o'rtasiga o'yinboshi joylashadi.

O'yinboshining qo'lida eshilgan arqon (ip yoki ro'mol) bo'ladi. O'ynovchilar katta doira bo'ylab joylashadilar.

O'yin tavsifi. O'yinboshi doiraning o'rtasida turib tizzasiga boshini qo'yib uxlaydi. Bitta yoki bir necha o'ynovchi uni turtib, uyqudan o'yg'otadi.

U tez joyidan turib durra bilan o'ynovchilarni ura boshlashi kerak. O'ynovchilar o'yinboshiga ushlattirmasdan katta doiradan chiqib ketishadi. Agar o'yinboshi biror o'ynovchini ushlasa, uni kichik doira ichiga o'tkazib qo'yadi. Endi o'ynovchilar ushlangan o'ynovchini qutqarishga harakat qiladilar. O'yinboshining o'zi esa uni qo'riqlaydi, o'yinboshi yana bironta o'yinchining yoniga o'tirg'izadi. O'yin bitta ham ushlanmagan o'yinchi qolmaguncha davom etadi.

O'yin qoidasi. 1. O'yinboshi durrasini siltab qattiq urib ushlamasligi kerak. 2. O'yinboshining katta doiraga kirishi man qilindi, bog'langanlar tinch qo'zg'almasdan o'tirishlari shart.

„QO'RG'ON“

O'yinga tayyorlanish. O'yin o'quvchilarda sezgirlik, topqirlik va epchillik ko'nikmalarni rivojlantiradi. Maydonda kattaligi 1,5—2 metrli doira chiziladi. U shartli ravishda „qo'rg'on“ deb ataladi. Bolalar qur'aga ko'ra ikki guruhga bo'linadilar. Bitta guruh „qo'rg'on“ atrofida erkin joylashadilar va ular himoyachilar deb ataladilar. Boshqa guruh esa ulardan uzoqroqda joylashadi, bular hujumchilar hisoblanadilar.

O'yin tavsifi. Hujumchilar bir yoki bir necha o'ynovchilar orasidan va „qo'rg'on“dan chopib o'tishlari lozim. Himoyachi o'ynovchilar esa shu vaqtda hujumchilarni ushlashi lozim. Hujumchilar chopa turib motorga o'xshash ovoz chiqarishlari kerak.

O'yin qoidasi. 1. Himoyadagi o'ynovchi hujumchini ushlasa uni „qo'rg'on“ga o'tirg'izadi. 2. Hujumchi ushlanmay „qo'rg'on“dan chopib o'tsa, bunday holatda himoyachi o'yindan chiqqan hisoblanadi. 3. Agar hujumchilardan biri ushlanmasdan doirani bir aylanib chiqsa, bunda barcha himoyachilar o'yindan chiqqan hisoblanadi va guruhlar joy almashadilar. 4. Hujumchilar himoyachilarni chalgitishlari, himoyadagi o'ynovchilarning diqqatini o'ziga jalb qilishlari va hujumchilarining chopib o'tishi uchun imkoniyat yaratib berishlari kerak.

„OQSOQ BO'RI VA QO'YLAR“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda sakrovchanlik va chaqqonlik ko'nikmalarini hosil qiladi. Umumiy kattaligi 8—10 metr bo'lgan doira hosil qilinadi. Qur'aga binoan o'ynovchilar ikki guruhga bo'linadilar. Guruhlar ikki tomonga chiziq bo'ylab joyla-shadilar. Bitta guruh „bo'rilar“, ikkinchisi esa „qo'ylar“ hisoblanadilar.

O'yin tavsifi. Har bir guruhdan bittadan o'ynovchi doira ichidan chiqadi. Qo'yning vazifasi — o'zini ushlashga qo'ymasdan, har xil aldanchi harakatlari bilan bo'rini muhofazadan chiqarish va oqsoq oyog'ini yerga tekkizish lozim. „Oqsoq“ bo'ri bir oyoqda sakrab, „qo'yni ushlashi kerak.

O'yin qoidasi. 1. Oqsoq bo'rining oyog'i yerga tegsa, qo'y bir ball oladi. O'yinni boshqa bo'ri davom ettiradi. 2. Bo'ri qo'yni ushlasa, bir ball oladi. Endi qo'ylardan boshqa rolni bajaradi. 3. G'oliblar o'z rolini bajarib bo'lgandan so'ng aniqlanadi, ya'ni eng ko'p ball to'plagan guruh g'olib sanaladi. Shundan so'ng guruhlar joy almashib, o'yin boshidan boshlanadi.

„TORTISHMACHOQ“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda kuch, chaqqonlik va jamoa bo'lib, birgalikda harakat qilish malakalarini rivojlantiradi. Eni 2 metr bo'lgan yo'lakcha chiziladi. Ikkala guruh ham bir-biriga qarama-qarshi tomonda, ketma-ket bo'lib saf tortadi va yo'lak chizig'iga kelib turadi.

O'yin tavsifi. Hakamning ko'rsatmasi bilan ikkala guruh o'yinboshisi yo'lakcha o'rtasida uchrashadilar. O'yinboshining vazifasi — raqib guruhni o'z tomoniga yo'lakcha orqali tortib o'tkazish bo'lib, safda turganlar bir-birining belidan mahkam ushlaydilar. O'yinboshilar esa bir-birlarini ushlaymaydilar.

O'yin qoidasi. 1. Hakam ko'rsatma berguncha tortishish man etiladi. 2. Oxirgi o'yinchi yo'lakchadan chiqmaguncha tortishish davom etadi.

Bu o'yinni bolalar beliga belbog' bog'lab o'tkazsa ham bo'ladi.

„MONUZ-MONUZ“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda dadillik, hushyorlik va topqirlik fazilatlarini tarbiyalaydi. Bolalar hovuz, anhor, ariq labida tizzalab turadilar, sonlari orasi qum bilan to'ldiriladi. Chek tashlab onaboshi aniqlanadi.

O'yin tavsifi. O'ynovchilar qo'llari bilan qumni uradilar. O'yinboshi „monuz-monuz“ deydi. Qolgan o'ynovchilar „monuz“ nimaning mungizi (shoxi) deb so'raydi. U birdan shoxli hayvonlarni sanab ketadi. Uning ketidan ular ham o'yinboshining so'zini takrorlaydilar. So'ng o'yinboshi shu nomlar orasida tuya, eshak, kabi shoxsiz hayvonlarni ham sanab ketadi.

O'yin qoidasi. 1. Suzishni bilmaydigan bolalar o'yinga qo'shilmaydi. 2. Bolalardan birortasi uning ketidan shoxsiz hayvonning nomini aytsa, u suvga itarib yuboriladi. Oxirgi o'ynovchi qolguncha o'yin davom etadi, so'ng o'yinboshi almashadi.

„CHORI CHAMBAR“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda ziyraklik va epchillikni tarbiyalaydi. Bu o'yin turli fasllarda ham o'ynalaveradi. O'ynovchilar oyoqlarini cho'zib, qo'llari bilan tizzasini siypalab turadilar. Qur'a tashlab o'yinboshi aniqlanadi. Kattaligi 6—8 metrlik doira chiziladi, bolalar doira bo'ylab joylashadi.

O'yin tavsifi. O'ynovchilar baravariga quyidagi so'zlarni ijro qiladilar.

— *Chori chanbar*
Biri anbar
Ona qiz qayda?
Ola-bula tog'da.

*Tog'man, suvman
Piltakash to'ti qiz.
San tur, San chiq!*

So'zlar tugashi bilan onaboshi ishora qiladi, hamma oyoqlarini tortib olish, ya'ni tizzasidan bukish lozim.

O'yin qoidasi. 1. So'zlarni to'g'ri, chiroyli talaffuz qilishga e'tibor qilinadi. 2. Kim oyog'ini oxirida tortib olsa, raqsga tushish, qo'shiq aytish, she'r aytish vazifasi yuklanadi. 3. Ishora bo'lmasdan oyoqni yig'ib olgan o'ynovchilar ham jazolanadi.

„QUSHIM BOSHI“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda sermulohazalilik, kamtarlik kabi fazilatlarini tarbiyalaydi. Bolalar yonma-yon qator bo'lib turadilar. Chek tashlab o'yinni kim boshlab berishi kerakligi aniqlanadi.

O'yin tavsifi. Boshlash galini olgan o'ynovchi bolalar oldiga chiqib, „Qushim boshi muncha, tana-manasi bilan muncha, qushni o'ylab top“, deb bir qushning tashqi qiyofasini harakatlari bilan tasvirlab beradi. Qushning sayrashi, ajralib turadigan boshqa alomatlar ham ifodalanadi. O'ynovchilar u qushni ko'z oldiga keltiradilar va o'z bilgancha topishga harakat qiladilar.

— Musicha! — Yo'q.

— Zag'izg'on! — Yo'q.

— Mayna! — Ha, topding!

O'yin qoidasi. 1. O'yinboshi ifodalayotgan qushning asosiy xususiyatlarini imkoni boricha aniqroq, obrazli qilib aytilishi kerak. 2. O'yin mavzusi faqat qushlar misolida bo'lmog'i darkor. 3. Qushning nomini topgan o'ynovchi o'yinboshi bilan o'rin almashadi. 4. Qaysi o'yinboshi tasvirlagan qushning ismini o'ynovchilar topsalar g'olib hisoblanadilar.

„OSHXO'RAKAM KAPTAR“

O'yinga tayyorlanish. O'yindan maqsad: bolalarda sezgirlik, farosat va diqqatni tarbiyalashdir. Kattaligi 3—10 metrli doira chiziladi. O'ynovchilar doira bo'ylab chordana qurib, qo'llari bilan tizzalarini siypalab o'tiradilar. Qur'aga binoan, o'yinni birinchi boshlovchi (o'yinboshi) aniqlab beradi.

O'yin tavsifi. O'yinboshi ovozi boricha chinqirib aytadi:

*Oshxo'rakam kaptar,
Nonxo'rakam kaptar,
Hovuzga tunka!*

Oxirgi so'zni eshitishlari bilan bolalar tezda boshlarini egib, engashib o'tiradilar. Ulgurmagan o'ynovchilar hisobga olinadi. Shundan keyin bu so'zni engashib, chap yoki o'ngga qarab aytishi mumkin. „Katta hovuzga tunka“ deyilsa, o'ngga qayrilishadi. „Kichkina hovuzga tunka“ deyilsa, chapga qayrilishadi.

O'yin qoidasi. 1. Engashganda gavda, bosh, qo'llar harakatiga e'tibor qilish kerak. 2. Har bir mashq turi bajarilishi lozim. 3. Harakatlarni noto'g'ri bajarib qo'lga tushganlar jazolanadi. O'yin davomida o'n marta o'tirib-turiladi.

„DURRA“

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yin bolalarda ziyraklik, chaqqonlik qobiliyatlarini kuchaytirishga xizmat qiladi. Kattaligi 5—8 metrli doira chiziladi, bolalar qo'llarini orqasiga qo'yib, doira bo'ylab joylashadilar. Ro'mol yoki ipdan tayyorlangan „durra“ tayyorlanadi, uzunligi 1 metr bo'lishi lozim. Qur'a tashlab boshlovchi va hakam aniqlanadi. O'ynovchilar oldinga engashib o'tiradilar.

O'yin tavsifi. Hakamning ko'rsatmasiga binoan, o'yin navbatini olgan o'ynovchi qo'lga eshilgan „durra“ ni davradagilardan birining orqasiga bildirmasdan qo'yib ketadi. Hakam esa: „Durra“ solindi, olinsin deydi. Hamma orqa tomonga o'girilib izlashga tushadi. Durrani sezib qolgan o'yinchi darhol qo'ygan bolani „joyingni“ top, deb quvib, urib ketadi.

O'yin qoidasi. 1. Durra bolaning qo'li yetadigan joyga qo'yilishi kerak. 2. Oldinga engashib o'tirgan o'ynovchilar u yoki bu yoqqa qarashga haqlari yo'q, kim shu qoidani buzsa, o'yindan chiqib ketadi. 3. O'ynovchi durrani sezsa, durrani qo'yishi bilan davrani bir aylanib kelib, durrani olib haligi bolani savalaydi. Toki, ular bir aylanib joyiga yetib kelguncha, o'tirganlar joy almashadilar.

„TAPIR-TUPUR QALDIRG'OCH“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalardagi sezgirlik, idrok qilish, eshitish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bo'yi 8 metr, eni 6 metrli to'rtburchak chiziladi. Qora rangli ro'mol tayyorlanadi. O'yinboshi va o'yinni birinchi bo'lib boshlovchi qur'a tashlash yo'li bilan belgilaydi. O'ynovchilar to'rtburchak ichida joylashadi.

O'yin tavsifi. O'yinboshi bolaning ko'zini bog'lab shunday deydi:

— Oyog'ing tagida taxta, qarasang ko'zingga qum paxta.

O'ynovchining peshanasiga chertgan o'yinboshi shunday deydi:

— Oq ekan, sho'r ekan, oppog'i shu ekan — deb peshanasiga chertib, so'ngra borib joyiga turadi.

Ko'zi bog'langan o'ynovchi chertib ketganni qidira boshlaydi. Bolalar barobar qo'llarini yerdagi taxtaga va tizzasiga urgan holda jo'r bo'lib aytadilar:

— *Tapir-tupur qaldirg'och jonlanganingni olib qoch.*

— *Bu yoqqa kel, kelaqol, angushang menda.*

— *Ko'zing bormi o'rtoqjon?*

— *Dovdirasang har qachon,*

— *Chertgan kimdir bilmaysan.*

— *Ko'zing bog'liq bilmaysan,*

— *Ajab bo'pti, xo'p bo'pti,*

— *Ko'zingni och, kim chertdi?*

— *Topolmading, sen shu yerda qolgin.*

Tapir-tupur qaldirg'och,

Eshigingni tezroq och,

Mehmoningni kutib ol —

deb turadilar. U ko'zi bog'langan holda atrofdagilarni tutishga harakat qiladi. Bolalar esa: „Men bundaman“ so'zlarini aytadilar. Qo'llari bilan turtib ketadilar yoki u bolaning oldiga kelib „O'timmi-o'timmi, duk, duk, duk?“ — deb o'ynovchilarni ushlashga harakat qiladi. Ushlangan bolalarning ko'zi bog'lanadi. Keyin ular joy almashadilar.

O'yin qoidasi. 1. Chertilgandan so'ng yuqoridagi so'zlar aytilishi kerak. 2. So'zlar aytilib tugashi bilan ko'zi bog'langan o'ynovchi qo'llari bilan o'ynovchilardan birini tutishga haqlidir. 3. Ko'zi bog'langanning qo'li tegishi bilan o'sha o'ynovchi tutilgan hisoblanadi. Ular joy almashadilar. 4. To'rtburchak ichidagi o'ynovchilar doimo harakatda bo'lib, undan chiqib ketish man qilinadi.

„QORA KO'RDIM“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda topqirlikni va dadillikni shakllantiradi. Kattaligi 5 — 8 metr bo'lgan doira chiziladi. 1 dona

tugma yoki tosh tayyorlab qo'yiladi. Hakam yoki o'yinboshi saylanadi. O'ynovchilardan biri qo'l kaftini ko'krak ustiga qo'yib, pastga qarab turadi.

(Agar bolalar ko'pchilikni tashkil qilsa, ikkala kaft bir-biriga yaqin tutib ushlanadi). O'ynovchilar ko'rsatkich barmoqlarini hakamning kaftiga tagidan tekkizib turadi. Uning ishorasi bilan ular barmoqlarini tortib olishadi. Hakam esa ulardan birini tutib qolishi darkor. Tutilgan bola doira o'rtasiga turadi.

O'yin tavsifi. Doirada turgan o'ynovchilarning qo'llari orqasida bo'ladi. Bolalar o'yinboshining ruxsati bilan buyumni (tugma tosh yoki danak) orqadan uzatib, birortasini o'zida qoldiradi, o'rtadagi o'ynovchi ularni kuzatib turadi. Biror o'ynovchidan gumon qiladi. „Qora ko'rdim“ deydi va bolalardan birini ko'rsatadi. Haligi bola yashirilgan narsani ko'rsatishi lozim.

O'yin qoidasi. 1. O'yin boshlanishidan oldin yashirilgan buyum ko'rsatilishi shart, o'rtadagi o'ynovchi buyumni topa olmasa, buyumni yashirgan bola oldinga chiqib ko'rsatishi kerak. O'rtadagi bolalar she'r va qo'shiq aytib beradilar. So'ngra o'yin yana joyidan boshlanadi. 2. Agar yashirilgan buyum topilsa, o'ynovchilar o'zaro joy almashadilar.

„DANAK YASHIRISH“

O'yinga tayyorlanish. O'yin yoz faslida, ayni o'riklar pishgan vaqtida o'ynaladi. Sababi bolalar mevalarni isrof qilmasligi, aksincha, ularni yig'ib-terib yurishlari ta'kidlanadi. Bu bilan bolalarda ona tabiatga mehr-muhabbat tuyg'ulari shakllanadi. Bu o'yinni juft-juft bo'lib yoki guruhlariga bo'linib o'ynasa ham bo'ladi. O'yin navbatini olgan o'yinchi bir danakni yashiradi. Topgan o'ynovchi o'yinni yana boshlaydi.

O'yin tavsifi. O'yin navbatini olgan danakni oladi va qo'lga siqqanicha shunday deydi: „Chanta-chanta, danaklarim nechta?“ O'ynovchilardan har biri o'z chamasini aytadi. Keyin danak yashirgan bola qo'lini ochadi. Kim danak sonini to'g'ri topgan bo'lsa, hamma danakni o'sha oladi, kimning aytgani kam bo'lsa, o'sha danaklar bilan chelaklarni to'ldiradi.

O'yin qoidasi. 1. Kim danak sonini to'g'ri topgan bo'lsa, o'yinboshining hamma danagini oladi. 2. Danak yashirgan kafti atrofida ko'rsatiladi va ushlab ko'rishga ruxsat qilinadi. 3. Danaklar miqdoriga qarab ikkala juftni alohida yoki birlashtirgan holda ham foydalanish mumkin. 4. Eng ko'p danak to'plagan o'yinchi yutgan hisoblanadi.

„JUFTMI, TOQ?“

O'yinga tayyorlanish. O'yin, asosan, bolalarda mo'ljalga olish va dadillik kabi fazilatlarini tarbiyalaydi. Qur'a tashlab, o'yinchilar ikki guruhga ajratiladi. Ular istagancha danak, yong'oq, pista to'plashlari mumkin.

O'yin tavsifi. O'yin navbatini olgan guruh o'ynovchilari qo'llariga danak yashiradilar, „juftmi, toq?“ deyishadi. Ikkinchi guruh o'ynovchilari chamalab, o'ylab „juft“, „toq“ deb aytishlari mumkin. Agar ular narsaning juft yoki toqligini topguday bo'lsa, danakni to'liq to'laydi yoki beradi.

O'yin qoidasi. 1. Guruhlardagi har bir o'ynovchilar o'z raqibining qarshisida 1 metr masofada turadi. 2. Guruhdagilar bir boshidan navbat bilan „juftmi, toq?“ deb aytishlari, so'ngra ikki g'oliblar va guruhlardagi g'oliblar aniqlanadi. 3. Danakni bir o'ynovchi ham yashirishi mumkin. 4. Qo'llarni ushlab turish man qilinadi.

„BEKINMACHOQ“

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yin bolalardagi kuzatuvchanlik, sezgirlik va topqirlik xislatlarini tarbiyalaydi. Bu o'yin uchun butazor, daraxtzor yoki uylar bo'lishi kerak. Marrada qoladigan o'ynovchilar shunday aniqlanadi. Bir to'da bolalar baravariga:

— Yashinmachoq, oshga pichoq, kim oyni ko'rdi? — deb qo'llarini baland ko'taradilar. Kim qo'l ko'tarishdan orqada qolsa, shu bola marrada qoladi.

O'yin tavsifi. O'yin boshlash navbati aniqlangandan keyin qolgan bolalar yashirinishga ketadilar. Qolgan o'ynovchilar yerga yotadi yoki yuzini devorga qaratib, baqiradi:

— „Bo'ldimi?“ — deydi va sanay boshlaydi — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, kettim! Bo'lsa ham bo'ldi. Bolalar ko'zini ochadi va tevarakatrofni sinchiklab kuzatadi va ular topishning oson yo'lini izlaydi. Birinchi bo'lib topganning ismi aytiladi.

— Ana, ana, Jo'rani topdim! Yoki berkingan bolani topsa:

— Yashinmachoq ko'zingni och, to'xta topdim! Va hokazo.

O'yin qoidasi. 1. Yetti deb baqirguncha yashirib ulgurishlari shart. 2. Yashiringan bolani topsa u tutilgan hisoblanadi. Marraga olib kelinadi. 3. Qolgan o'yinchilar bilintirmasdan marraga kelishlari mumkin. 4. Hamma o'yinchilar marraga yig'ilib bo'lguncha o'yin davom etadi. So'ngra yangi qo'riqlovchi aniqlanib, o'yin boshlanadi.

„CHUMURDI QOCHDI“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda sabr-toqatlilik, bardoshlilik va suv tagida nafas olmasdan uzoq vaqt turish qobiliyatlarini rivojlantiradi. O'yin 4—5 guruhga mo'ljallangan bo'lib, uncha chuqur bo'lmagan hovuz labida nahorda o'tkaziladi. Qur'a tashlab, hakam aniqlanadi. Bolalar suvli hovuzning labida turadilar.

O'yin tavsifi. Hakam „Chumirdi qochdi“ deyishi bilan o'ynovchilar barobariga suvga sho'ng'iydilar. Chumurilgan o'ynovchi bolalarni quvadi. Kimni tutsa, shu o'ynovchi chumuriladi.

O'yin qoidasi. Suv havzasi har xil buyumlardan tozalangan bo'lishi darkor.

„OLMA MENDA“

O'yinga tayyorlanish. O'yin davomida bolalar epchillik, chidamlilik va suv tagida kim ko'p turish bo'yicha bahs o'tkazadilar.

O'yin tavsifi. Suzuvchilar barobariga suvga sho'ng'iydilar. Birinchi bo'lib o'yin navbatini olgan bola suvdan boshini chiqarib, „Olma menda“ deb sho'ng'ib ketadi. Keyin o'sha o'ynovchi go'yo olma qalqiyotganday suvdan faqat boshini chiqarib turadi. Qolgan o'yinchilar uni tutishga harakat qiladilar. „Olma menda“ degan bola yana suvga kirib qochadi va o'yin davom etadi.

O'yin qoidasi. 1. Kimki qochgan bolaning boshiga oldin qo'l tekkizsa, olmani shu oladi. 2. Endi u qochadi, bolalar tutishga urinadilar, boshi suvdan chiqib turgan ushlansa, olma olingan hisoblanadi. 3. O'yin chog'ida suvdan chiqib ketish man qilinadi. 4. Uning davomiyligi 20—25 daqiqadan oshmasligi kerak.

„TOPAG'ON“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda chidamlilik, chaqqonlik kabi jismoniy sifatlarni rivojlantiradi. O'yin uchun, suvning chuqurligi 1,5 metrdan oshmaydigan, sekin oqadigan suv havzasi tanlanadi. Tuxumdan kattaroq oq yoki qora tosh tayyorlab qo'yiladi. Qur'aga binoan, o'yinboshi belgilaniladi. O'yinni 5—6 kishilik guruhga bo'linib o'ynash mumkin.

O'yin tavsifi. O'yinboshi toshni suvning eng chuqur joyiga tashlaydi. O'ynovchilar navbat bilan yoki barobariga suvga sho'ng'iydilar. Ular suv tagidan toshni topib chiqishga harakat qiladilar.

O'yin qoidasi. 1. Kim toshni topib chiqsa, ball yoki sovrin

beriladi. 2. Toshni topolmay, suvdan boshini ko'targan o'yinchi o'yindan chiqqan hisoblanadi. 3. Tosh tashlangan joydagi suvning tagi tekis, suv tezligi me'yorida bo'lishi shart. 4. Hech kim toshni topa olmasa, hamma suvdan chiqadi. O'yin boshqatdan boshlanadi.

„CHOPONTUT“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalardagi chaqqonlik va tez harakat qilish qobiliyatini o'stiradi. O'ynovchilar soniga qarab 8—10 metr bo'lgan joyda doira shaklida chordona qurib o'tiradilar. Chopon yaxshilab taxlanib, ro'molga tugib qo'yiladi. Qur'a tashlab, o'yinboshi saylanadi.

O'yin tavsifi. O'ynovchilar choponni qo'ldan qo'lga o'tkazadilar. O'yinboshi davraning tashqarisida yugurib aylanadi. Chopon qo'shniga uzatilgan paytda kimdir ushlab olishga yoki bo'lmasa qo'l tekkizishga harakat qiladi. Chopon ushlab olinishi bilan o'yin to'xtatiladi.

O'yin qoidasi. 1. Choponni chap yoki o'ngga o'tkazish mumkin. 2. Choponni otish, talash man qilinadi, u faqat qo'lma-qo'l o'tkaziladi. 3. O'yinboshi choponni tutishi bilan o'yin to'xtatiladi. Uni qo'lga tushirgan o'ynovchi bilan joy almashadi.

„RO'MOLCHANI YETKAZ“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda kuchlilik va chaqqonlik sifatlarini shakllantiradi. O'ynovchilar qur'a tashlab yoki ikki guruhga bo'linadilar. Ikkita ro'molcha tayyorlanadi. Uzunligi 15 — 16 metrli masofaga chiziq chiziladi. Bir-biridan uzoqlikda ikkita ro'mol yerga tashlanadi. Marraga chiziq tortiladi.

O'yin tavsifi. Har bir guruh o'ynovchilari juft-juft bo'lib turadilar. Hakamni ishorasi bilan ulardan biri ot, ikkinchisi chavandozga aylanib, ro'molni tezroq qo'lga kiritishga harakat qiladilar. Chavandozlardan har biri otni choptirib, ro'molchani birinchi bo'lib yerdan olishga va o'yin boshlovchiga tutqazishga urindi. O'yinboshi ro'molni olishi bilan o'yin to'xtatiladi.

O'yin qoidasi. 1. Maxsus ishora bo'lmaguncha marradan o'tish man qilinadi. 2. Chavandoz ot ustidan tushmasdan, to'xtamasdan ro'molni olishi kerak, buning uchun ot tizzalab turadi. 3. O'yin jarayonida bir-birini itarish harakati bo'lishi mumkin emas. 4. G'oliblarni ikki yoki uch guruhlarga ajratib aniqlasa bo'ladi.

„OLOMON POYGA“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda sabr-toqatni va chidamlilikni tarbiyalaydi. Bu qadimiy xalq o'yinlaridan hisoblanib, turli yoshdagi bolalarni chidamliligini sinab ko'rish vositasi sanalgan. O'yinga bir necha yoki istagan o'ynovchilar qatnashishlari mumkin. Poyga chizig'i bo'ylab chiziladigan masofa aniq belgilanadi. Qur'a tashlab, o'yinboshi saylanadi.

O'yin tavsifi. O'ynovchilar marra chizig'iga saf tortib turadilar. O'yinboshining ishorasi bilan kim o'zarga poyga qiladilar. Belgilangan masofadan tez, chaqqonlik bilan o'tib, marraga yetib kelishlari kerak.

O'yin qoidasi. 1. Poyga faqat o'yinboshi ishorasi bilan boshlanadi. 2. Poyga vaqtida bir-birini turtish, itarish, yo'lini to'sish, ustboshini ushlab tortish va to'xtab turish qat'iyman qilinadi. 3. Olomon poyga, bahstlab o'yin, shuning uchun g'oliblarni aniqlashda shoshma-shosharlikka yo'l qo'yib bo'lmaydi.

„ULOQ“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda chaqqonlik va tezkorlikni tarbiyalaydi. Qur'a tashlab, hakam belgilanadi. Echki yoki qo'yning terisi tayyorlanadi, u uloq vazifasini bajaradi. Kattaligi 2 metrli doira chiziladi, u marra deb ataladi.

O'yin tavsifi. Marra chizig'idan 15—20 metr uzoqlikda uloq tashlanadi. O'ynovchilar ishora bo'lishi bilan uloqqa qarab yuguradilar. Uloqni olib kelib, marraga tashlaydilar. Tashlagan o'ynovchi g'olib hisoblanadi. O'yinboshi uloqni kim davraga olib kelib tashlasa, „halol“ deb qichqiradi va g'olibni e'lon qiladi.

O'yin qoidasi. 1. Uloqni yerdan kim ko'tarishidan qat'iy nazar uni talashib-tortishib, sug'urib, yulib olish mumkin. 2. O'yin jarayonida chalish, ikki kishilashib tortib olish taqiqlanadi. 3. O'yinda g'irromlik sezilsa, uloq marraga tashlansa ham halol deb aytilmaydi, o'yin bekor qilinib, qaytadan boshlanadi.

„DORBOZ“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda ziyraklik, o'zini tuta bilish va muvozanat saqlay olish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Uzunligi 10 metr, eni 20 sm bo'lgan bitta yoki ikkita tor yo'lakcha chiziladi. Yuzga tutish uchun 5—6 ta kartondan niqob tayyorlanadi.

O'ynovchilar qur'a tashlab, ikki guruhga ajraladi. Hakam saylab qo'yiladi. O'yin hakamning ishorasi bilan boshlanadi.

O'yin tavsifi. Ikkala guruh ham o'z yo'lakchasi to'g'risidagi marra chizig'iga saf tortadi. Birinchi va ikkinchi raqamli o'yinchilar niqobni kiyib, tayyor turadilar. Hakam „dorbozga ruxsat“ deyishi bilan har ikkala guruhda birinchi bo'lib turganlar yo'lakcha ichida harakatlanib boradilar. Tor yo'lakchada xuddi dorda yurgandek oldinga va undan keyin orqaga yuradi. Muvozanat saqlash uchun qo'llarni yon tomon uzatish mumkin.

O'yin qoidasi. 1. Tor yo'lakcha chegarasidan chiqib ketgan o'ynovchi to'xtatiladi va o'yindan chiqarib qo'yiladi. 2. Niqobni tushirish taqiqlanadi. 3. Qaysi guruh tor yo'lakchadan muvaffaqiyatli o'tsa, shu guruh g'olib hisoblanadi.

„OTDAN AG'DARISH“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda chaqqonlikni, chamalashni, aniq mo'ljalga olishga o'rnatadi. Uzunligi 2—2,5 metr bo'lgan to'rtta uchi to'mtoq nayza hamda koptok tayyorlanadi. O'ynovchilar qur'a tashlab, ikki guruhga bo'linadilar. Marra chizig'idan har bir guruh qarshisiga 10 metr uzoqlikda ketma-ket 1,5 metr balandlikdagi 3 ta taglikning ustiga koptok qo'yiladi, oralig'i 2 metr bo'lishi kerak. O'yinda ikkita hakam belgilanadi.

O'yin tavsifi. Guruhdagi juftliklar biri ikkinchisining ustiga minib, uchi to'mtoq nayza bilan qurollanadi. Chap qo'li bilan sherigining belidan ushlab yuguradi. Ketayotganda o'ng qo'lidagi nayzani taglik ustiga qo'yilgan koptokka tekkizishga va urib tushurishga harakat qiladi. Har bir juft o'ynovchi hakamning „Jangga“ deb chaqirishi bilan oldinga qarab yuguradi.

O'yin qoidasi. 1. Terib qo'yilgan koptoklarning oldin bittasini, keyin ikkinchisini va uchtasini bir zarb bilan urib tushirish kerak. 2. Agar koptoklardan birortasi tushmay qolsa, ikkinchi marta urishga ruxsat beriladi. 3. Uchalasi urib tushirilgandan keyin hakamning ko'rsatmasi bilan koptoklar taglikka terib qo'yiladi, nayza navbatdagi juftlikka beriladi, o'yin shu tarzda davom etadi. 4. Eng ko'p koptok urib tushirgan va kam xatoga yo'l qo'ygan guruh g'olib sanaladi.

„TOKIYA TUSHIRISH“

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yin o'yinchilardan mahorat va epchillik talab qiladi. Chunki bir yo'la bir necha harakatlarni bajarishga to'g'ri keladi. Kattaligi 4 metrli doira chiziladi. Bir necha do'ppi yoki tokiya tayyorlab qo'yiladi: oq ko'ylak, oq ishton, har xil rangdagi ikkita belbog'. Qur'a tashlash yo'li bilan jamoalarning juftliklari aniqlanadi.

O'yin tavsifi. Doira ichiga tushib o'ynovchilar yakkama-yakka boshidagi bosh kiyimni (tokiya, do'ppi) qo'l bilan tushirishlari mumkin. Tepishning turli aldanchi harakatlari qilinadi. Tushirilgan bosh kiyim o'zlaridan uzoqqa uloqtiriladi. Boshidan tushgan bosh kiyimni o'yinchi teptirishga yo'l qo'ymaydi. Ya'ni har xil tepish usullari bilan himoya qilinadi. O'yin ehtiyot bo'lib o'ynaladi.

O'yin qoidasi. 1. Juftlik uchun chaqqon, uzun bo'yli, tezkor o'yinchilardan tanlab olinadi. 2. O'yinda chaqqon harakat qilib, do'ppi tushirgan kishiga tepish usullarini ishlatganligi, yaxshi himoyalanganligiga qarab ball berib boriladi va shu to'plangan ballarga qarab g'olib aniqlanadi. 3. O'yin davomida shikastlangan o'yinchi boshqa o'yinchi bilan joy almashadi.

„BO'RON JINDI“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda uzoq hamkorlik bilan harakat qilish, chaqqonlik, tezkorlik sifatlarini tarbiyalaydi. O'yin uchun o'nqir-cho'nqir joylar tanlab olinadi. O'yinga 3 tadan 7 tagacha guruhlar qatnashishi mumkin. Har bir guruhda 5 tadan o'yinchi bo'ladi. Uloqtiriladigan belbog'ning og'irligi 300g, u hakam tomonidan koptok holiga keltirilib, bir necha marta tugiladi. Poyga yoki marra joyi belgilaniladi. O'yinga har bir guruhdan 3 ta baquvvat, chaqqon o'yinchilardan tayyor holda turadilar.

O'yin tavsifi. Poyga joyida har bir guruhning o'yinchilari o'yinboshini o'rab turadilar. U qo'lidagi belbog'ni 25—30 metr masofaga uloqtiradi. Shu vaqtda barcha o'ynovchilar belbog'ga qarab yuguradilar. Har bir guruh a'zolari belbog'ni bir-biriga uzatib, harakat qiladilar. Boshqa guruh a'zolari belbog'ni bir-biridan tortib olishlari va o'z sheriklariga uzatib, hakamga olib borib berishlari mumkin. O'yin davomida belbog' yirtilib qolsa, o'yin to'xtatiladi va boshqa belbog' olinib, o'yin qaytadan boshlanadi. O'yinda quyidagi harakatlar taqiqlanadi:

1. O'yin ishtirokchilari bir-birini chalib yiqitish yoki boshqa o'yinchini chalishi mumkin emas.

2. Tugunni yechib yuborish man qilinadi.

3. Qo'l bilan urish, belbog'siz o'ynovchilar bir-birlari bilan olishmasliklari kerak.

4. Qo'lidagi belbog' bilan o'ynovchilarni urish taqiqlanadi.

O'yin qoidasi. 1. Har bir guruh ajralib turadigan ust-boshga ega bo'lishi shart. 2. O'yin ishtirokchilarining tirnog'i olingan bo'lishi, yumshoq oq kiyimlar kiyishlari, cho'ntaklarida hech narsa bo'lmasligi zarur. 3. O'yin ishtirokchilari g'alabaga chorlovchi chaqiriq, hayqiriq va xitoblarni aytib turishlari mumkin. 4. O'yinda bir guruh ikki marta g'olib chiqqan bo'lsa, o'yin takror o'ynaladi. Shu ikki marta g'olib chiqqan guruh, birinchi, qolganlar necha marta g'olib chiqqanligiga qarab g'oliblar aniqlanadi.

„MINDI“

O'yinga tayyorlanish. O'yin bolalarda hamjihatlikni, iroda va sabr-toqatlilikni va kuch-quvvatni mustahkamlaydi. O'ynovchilar qur'a tashlab, ikki guruhga bo'linadilar. Har bir guruhda 5 — 8 ta o'ynovchi bo'ladi. O'yin navbatini kim birinchi bo'lib boshlashi aniqlanadi. O'yin ochiq maydonda yoki sport zalida o'ynaladi.

O'yin tavsifi. O'yin navbatini boy bergan o'yinchilar guruhi bir-birining yelkasi, belidan ushlaydilar. Oldinga boshlarini engash-tirib, qator bo'lib turadilar. Boshni iloji boricha pastroq tutib, bir-birlarini qo'yib yubormaslikka harakat qilishlari kerak. Engashib turgan o'ynovchilarning ustiga minadilar. Hamma o'ynovchi minishi shart.

O'yin qoidasi. 1. O'ynovchilar minolmasa, minib yiqilsa yoki ko'tara olmasa, yiqilsalar ham guruh yutqizgan hisoblanadi. 2. O'ynovchilarning hammasi minib, yiqilmasa g'olib bo'ladi. 3. O'yinni o'tkazishdan oldin justliklar aniqlanadi (har bir o'yinda ikki guruh qatnashadi.) 4. O'yin uchta guruh qolguncha davom ettiriladi va 1-, 2-, 3- o'rinlar aniqlanadi.

„CHAVANDOZLAR“

O'yinga tayyorlanish. Har bir o'zbek farzan otga minib chopishni bilishi kerak. „Chavandoz yoshdagi bolalar qatnashishi mumkin. O'yin 3 guruhlariga bo'linadi. Har guruhning baqu vazifasini bajaradi. Chavandozlar otlarini mir turadilar.

108

109
qiladi.
qur'a tash.

O'yin tavsifi. O'yinboshi qo'yiladi. U „uloqni“ bir parcha terini yoki lattadan tayyorlangan narsani o'zidan 10—15 metr nariga otib yuboradi. Chavandozlar terini olib, bakovulga olib kelishlari kerak. Chavandozlar o'yin davomida bir-birlarini itarib yubormasliklari kerak.

O'yin qoidasi. 1. O'yinga barcha ehtiyot choralari ko'rilishi lozim. 2. O'yin biror-bir guruhning ikki marta g'alabaga erishguncha davom etadi. 3. O'yinga hamma guruhlar bir vaqtda kiradilar.

„SOPQON“ (PALAXMON TOSHI)

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yin xalqimizning jangga tayyorlanishida jang vositasi, qurol vazifasini o'tagan. Sopqon bilan ov qilganlar, o'zlarini himoya qilganlar. Qishloq xo'jalik ekinlari qo'riqlangan, jang va musobaqaga qatnashganlar. Sopqonning tosh soladigan qismi yigirilgan jun ipdan bo'ladi. Uning tosh kosasi ikki bog' bo'lib bog'lanadi. Iplarning bir uchi halqali bo'ladi. Sopqonni bir uchi o'rta barmoqqa solinib mahkamlanadi. Ikkinchisi, o'sha qo'l bilan mahkam qisib olinadi. O'yinda bir necha guruh ishtirok etadi. Sopqon toshning og'irligi 200 gr. 2—3 metrli doira chiziladi. Bir kg lik toshlar tayyorlanadi.

O'yin tavsifi. Har bir guruhning o'ynovchilari navbat bilan sopqonni uch martadan otadi. O'ynovchilar toshni sopqon kosasiga solib, qo'lga moslab ushlab olgach, bosh ustida aylantirib turib tegishli mo'ljalga yoki masofaga otadi, ya'ni o'ynovchi qisilgan qo'lni ochib yuboradi. Sopqonning o'rta qo'lga kiygizilgan uchi otuvchining qo'lida qoladi.

O'yin qoidasi. 1. O'yin nishonni uzoqqa yoki mo'ljalga aniq otish maqsadida o'tkaziladi. 2. Imkon bo'lsa, har guruh o'zi yasagan sopqon bilan qatnashishi kerak. 3. Sopqonni otish chog'ida barcha o'ynovchilar uzoq turishlari darkor. 4. G'oliblar uzoqni nishonga olish bilan aniqlanadi va jamg'argan baholariga qarab guruhlar o'yinlari belgilanadi. 5. Uloqtirish paytida sopqondan tosh chiqib ketsagina, hisobga olinadi.

„KO'RPA YOPINDI“

O'yinga tayyorlanish. Bu o'yin yoshlarda jasurlik, chaqqonlik, do'stlik, mardonavorlik fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. O'yinda har bir guruhdan 5 kishi qatnashadi. O'yinchilar qur'a tashlab himoyada, hujumda o'ynaydiganlarni aniqlaydilar.

Himoyachilardan bir necha kishi ustiga ko'rpa yopinib, yerga buklangan holda yotadi, ularning har birining qo'lida uzunligi ikki metr bo'lgan arqonning ikkinchi uchini chaqqon va epchil o'yinchilar egallaydilar. O'rtada turgan himoyachilarning ikkinchi qo'lida 1 metr bo'lgan arqon yoki durra bo'ladi. Hujumchilar hujumga tayyor bo'lib turadilar.

O'yin tavsifi. Hakamning ko'rsatmasi bilan o'yin boshlanadi. Hujumchilar ko'rpa yopgan o'ynovchilarni urishga harakat qiladilar, himoyachilar esa o'z sheriklarini hujumchilardan saqlash maqsadida qo'llaridagi arqon bilan ularni urishga, tepishga harakat qiladi, lekin ikkinchisi arqonni qo'ymasdan himoya qiladi.

O'yin qoidasi. 1. Hakam o'yinni kuzatib boradi va zarba tekkan o'yinchini chiqarib yuboradi. Keyin o'yinni davom ettiradi. 2. Himoyachining hujumchiga durrasi yoki qo'li tegsa, o'yindan chiqqan sanaladi. Himoyachilar ko'rpani ustilariga yopib, ko'proq boshlarini himoya qilishlari shart. Himoyachilar ham tepish va urish huquqiga ega. 5. Qaysi guruh himoyachilari ko'proq zarb berishga erishsa, shu guruh g'olib deb e'lon qilinadi.

MUNDARIJA

So'zboshi	3
Xalq o'yinlarining paydo bo'lish tarixi va taraqqiyoti	5
Sharq allomalari xalq o'yinlari haqida	21
Mahmud Koshg'ariy	21
Abu Ali ibn Sino	24
Kaykovus	26
Umar Xayyom	29
Alisher Navoiy	30
Husayn Voiz Koshifiy	34
Amir Temur	39
O'yinlarning tasnifi	42
O'zbek milliy xalq harakatli o'yinlarini tashkil qilish va o'tkazish uslubiyati	58
O'yinga chaqirish va to'plash	59
O'yinni boshlash uchun qur'a tashlash	61
Sanoq termalari	63
O'yinni tamomlash	68
O'zbek xalq o'yinlaridan namunalar	68
„Cho'pon“	68
„Quvlashmachoq“	69
„Xurmacha bog'i“	69
„Charxpalak“	70
„Qoch bolam, burgut keldi“	70
„O'ylab top“	71
„Guldor to'p“	72
„Oq terakmi ko'k terak?“	73
„Kim bu, top-chi?“	73
„Qal'a himoyasi“	74
„Doiradan chiqish“	74
„Chunka shuvoq“	75
„Soqqa“	75
„Qirq tosh“	76
„Tepki“	76
„Dulni“	77
„Yelkada kurashish“	77
„Qissa kelar“	78
„Chirkash“	78
„Podachi“	79
„Otib qochar“	79
„Chirgizak“	80
„Durra“	81
„Otishma“	81
„To'pni aylana ichiga tushirma“	82
„Chaqqonlar va merganlar“	82
„Chillak“	82

„Qo‘riqchi“	83
„Oq suyak“	84
„Ot“	84
„Chiqardimi lizun“	85
„Mehmonmisiz?“	85
„Bog‘lam“	86
„Muzlatamiz“	87
„Qadam tayoq“	87
„Quloq cho‘zma“	88
„Karvon“	89
„Kaptar“	90
„Qo‘l tayoq“	90
„Uchar nishon“	91
„Kim kichkina?“	91
„Ro‘mol“	92
„Chumchuqlar“	93
„Chertki“	93
„Darra“	94
„Qo‘rg‘on“	94
„Oqsoq bo‘ri va qo‘ylar“	95
„Tortishmachoq“	95
„Monuz-monuz“	96
„Chori chamber“	96
„Qushim boshi“	97
„Oshxo‘rakam kaptar“	97
„Durra“	98
„Tapir-tupur qaldirg‘och“	98
„Qora ko‘rdim“	99
„Danak yashirish“	100
„Juftmi, toq?“	101
„Bekinmachoq“	101
„Chumurdi qochdi“	101
„Olma menda“	102
„Tepag‘on“	102
„Choponkul“	102
„Ro‘molchani yetkaz“	103
„Olomon poyga“	103
„Uloq“	104
„Dorboz“	104
„Otdan ag‘darish“	104
„Tokiya tushirish“	105
„Bo‘ron jindi“	106
„Mindi“	106
„Chavandozlar“	107
„Sopqon (palaxmon toshi)“	107
„Ko‘rpa yopindi“	108

"O'QITUVCHI"